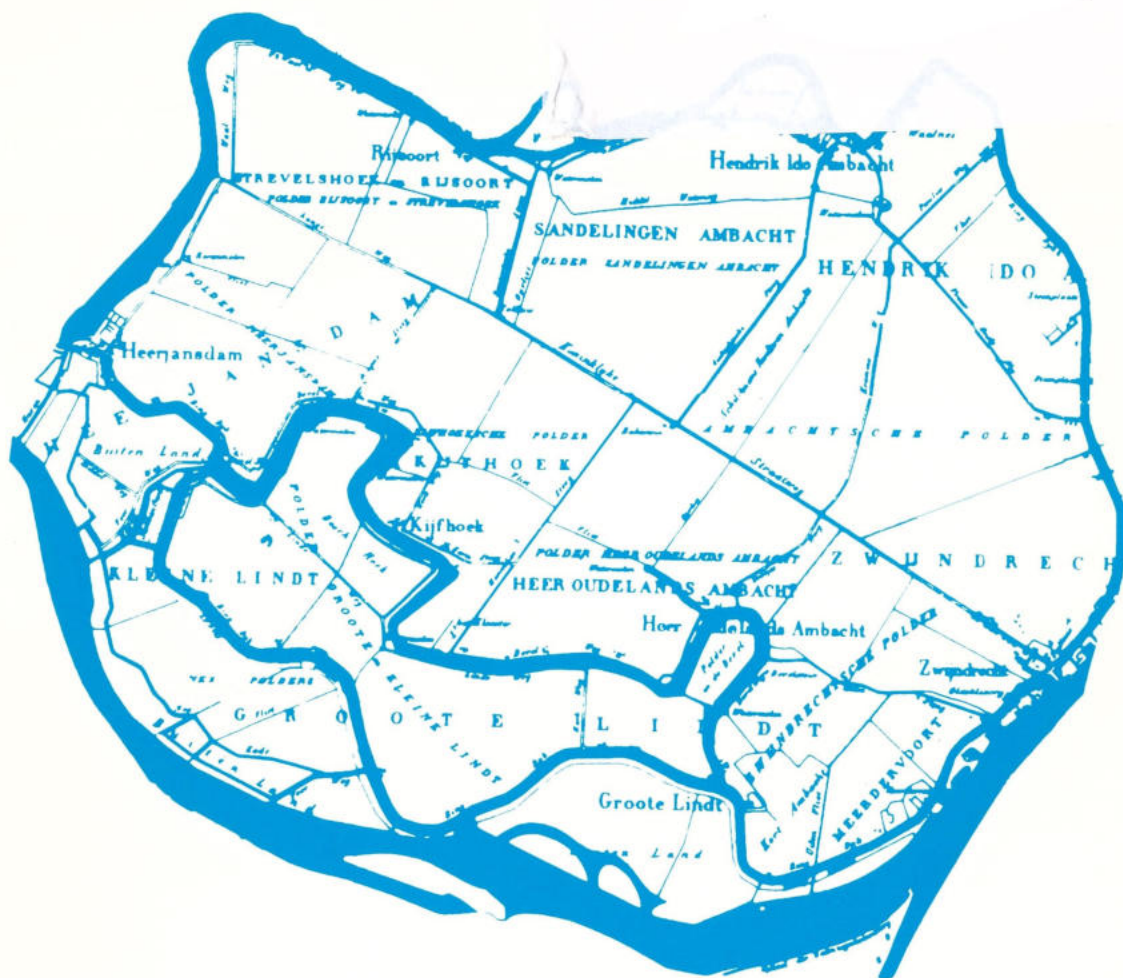

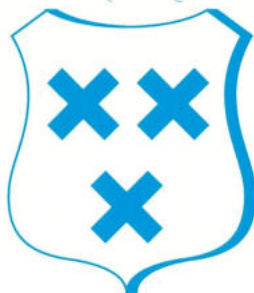
Swindreat Were

Heerjansdam

Hendrik Ido Ambacht

Zwijndrecht

Uitgave van: Historisch Genootschap, Hendrik Ido Ambacht
Historische Vereniging, Zwijndrecht
Jaargang 18 nr. 2
december 2004

Swindregt Were

INHOUDSOPGAVE:

De Zwijndrechtse sigarenfabrieken	2
Over de rivieren Merwede en Noord en de Stoom- bootrederij Fop Smit & Co	24
Oude orgels zijn van grote waarde	28
Colofon	36

DE ZWIJNDRECHTSE SIGARENFABRIEKEN

De komst van de sigaar

‘Het is geen man die niet roken kan’ is een slogan die tot na de Tweede Wereldoorlog vaak werd gebruikt. Dit geeft al aan dat roken in die tijd een heel normale zaak was en men een verstokte niet-roker maar een enigszins vreemd figuur vond. Het waren trouwens voor het overgrote deel mannen die rookten. Dat was zeker het geval vóór de Tweede Wereldoorlog.

Tabak verscheen in de zestiende eeuw in de Nederlanden en werd gebruikt als medicijn, maar al snel ook als genotmiddel. De tabak werd aanvankelijk gekauwd, maar al spoedig werd die gerookt in een pijp. De eerste pijpen werden uit Engeland geïmporteerd. Pas in het begin van de zeventiende eeuw werden ze in Nederland gemaakt.

De sigaren kwamen pas in de achttiende eeuw via Brazilië, Cuba, Spanje en Engeland in Nederland. De ‘sigaren’ hadden aanvankelijk nog niet de vorm die ze later kregen. Ze bestonden simpelweg uit een opgerold tabaksblad, dat aan het ene einde werd aangestoken, terwijl de roker aan het andere eind de rook opzoog. In Nederland werden waarschijnlijk de eerste sigaren in Delft gemaakt. Dat gebeurde door Albertus Hillen, die daarmee in 1770 begon.

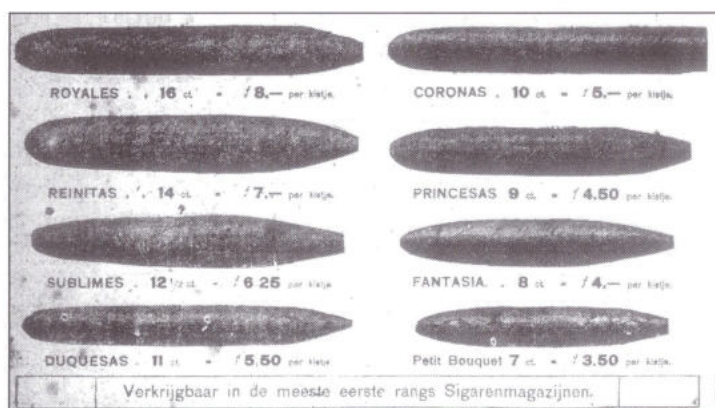
Eén der vroegste afbeeldingen van de tabak, zoals deze voorkomt in het werk van André Thivet: Cosmographie universelle, dat in 1571 uitkwam. Hij noemt de tabak “het kruid Petum”, dat men in rollen als sigaren reeds door de Brazilianen gerookt ziet. Rechts op de voorgrond een fantastisch weelderige tabaksplant.

Wegens het brandgevaar zijn sigaren ook nog een tijdje verboden geweest, maar daar kwam men al snel van terug met als gevolg dat het roken snel in populariteit toenam. Nederland werd het land waar relatief de meeste sigaren werden gerookt. Dat kwam omdat de kwaliteit goed was en de prijs laag. Men hoefde niet rijk te zijn om regelmatig een sigaar te kunnen roken.

De sigaret verscheen pas in het midden van de negentiende eeuw op het toneel. De zelf gerolde sigaret in een vloeitje was veel goedkoper dan een sigaar en werd daarom erg populair. De sigaar werd daarna min of meer een luxe artikelⁱ.

De sigaar

Een sigaar bestaat uit de vulling (het binnengoed), een omblad en een dekblad. Tegenwoordig worden sigaren bijna altijd machinaal gemaakt, maar vroeger was dit handwerk. Het vulsel werd toen meestal gemaakt uit fijn gesneden tabak uit Indonesië, aangevuld met een beetje tabak uit Brazilië en/of Havanna. Dit vulsel werd verpakt (gerold) in een omblad van Indonesische of Braziliaanse tabak, zodat een stevige rol ontstond, die in deze regio bosje werd genoemd. Na het persen in een sigarenvorm werd daar spiraalsgewijs een strook tabak, het dekblad genaamd, omheen gewikkeld, beginnend bij het vuureinde. Aan het mondeinde (de kop) werd het dekblad dan vastgezet met een plakmiddel. De sigaren werden daarna gesorteerd op kleur/miskleur en gedroogd. Het dekblad moest zorgen voor een aantrekkelijk uiterlijk van de sigaar en daarom koos de sigarenmaker vaak een goudblond en goed plooibaar velletje Deli-tabak. De smaak van de sigaar werd en wordt bepaald door de vulling en het omblad, terwijl het dekblad bijna alleen de geur en het uiterlijk bepaalde. In de twintigste eeuw ging men de sigaren, die een dekblad van een te donkere tabaksoort hadden, poederen of matteren om ze een lichter uiterlijk te gevenⁱⁱ.

De modellen en bijbehorende prijzen van de sigaren van het merk Regal, zoals die golden begin juni 1921, een jaar voordat de Tabakswet in 1921 in werking trad. (Dordrechts Nieuwsblad, 3 juni 1921).

Behalve de kwaliteit van de gebruikte tabak bepaalde ook de vorm en grootte van de sigaar de prijs. Er zijn vele modellen van sigaren, met als basismodellen onder andere de corona (helemaal recht en aan het vuureinde recht afgesneden), de niet-rechte knakmodellen, zoals de bolknak (met rond mondeinde) en de tuitknak (met spits toelopend vuureinde). Verder de kleine sigaartjes zoals de señorita (een klein en dun model corona) en het sprietje (zeer dun met toelopend mondeinde). De modellen waren modegevoelig en bepaalde modellen werden na verloop van tijd daarom ouderwets gevonden. Er kwamen in de loop der tijd ook nieuwe modellen op de markt.

Tabakkervers, bosjesmakers en sigarenmakers

De eigenaar van de sigarenfabriek kocht zelf zijn tabak in. De kwaliteit hiervan bepaalde in hoge mate die van de sigaar. De geografische herkomst bepaalde de kleur, de smaak en of een sigaar licht of zwaar was. Dit licht of zwaar heeft natuurlijk niets te maken met het gewicht, maar duidt op de smaak.

De tabaksbladeren werden aangeleverd in pakken. De bladeren werden eerst gesorteerd. Vooral voor de dekbladen was dit erg belangrijk. Daarna werden ze gekerfd, dat wil zeggen dat de hoofdnerf werd uitgesneden. Dit werd gedaan door de tabakkervers, die in kleine sigarenfabrieken dit werk vaak met andere werkzaamheden combineerden. Tabakkervers waren hoofdzakelijk werkzaam in de fabricage van pijptabak, waar kerven hun hoofdtaak was. Soms hadden sigarenfabrieken een afdeling waar pijptabak werd gemaakt.

Het binnenwerk werd aanvankelijk vaak gemaakt door jongens die sigarenmaker wilden worden, en bosjesmakers werden genoemd. Wanneer ze hun werk niet goed deden, was de gehele sigaar al bij voorbaat bedorven.

De sigarenmakers rolden het dekblad om de sigaar. Dit werd met stijf sel ‘dichtgeplakt’. Zij zorgden ervoor dat de sigaar er goed uitzag. De sigarenmakers waren de allround vaklui, die borg stonden voor een goed product. Zij konden alle werkzaamheden verrichten. Sigarenmakers werkten zowel in loondienst of als zelfstandige.

Rond 1900 werd er bijna geen gebruik meer gemaakt van bosjesmakers. De sigarenmakers maakten vanaf die tijd de gehele sigaar. Dit was weliswaar duurder dan wanneer de goedkopere bosjesmakers werden ingezet, maar de kwaliteit werd beter gewaarborgd. Ook de tabakkervers verdwenen in die tijd uit Zwijndrecht, dus ook de fabricage van pijptabakⁱⁱⁱ.

De werkplek van een sigarenmaker was maar klein. Hij moest ruimte hebben om een vorm en een voorraadje tabak en sigaren onder handbereik kwijt te kunnen. Op de foto is in de twee rechtse werkplekken een potje zichtbaar waar lijm in zat. De foto is gemaakt omstreeks 1910 in een sigarenmakerij te Gorinchem. (Stadsarchief Gorinchem).

Aanvankelijk was het maken van sigaren puur handwerk. Daar kwam geen machine aan te pas. Er was ook weinig gereedschap voor nodig. Een zinken snijblad, een snijmes en wat lijm, was eigenlijk alles wat men nodig had. Het was dan ook een beroep dat alleen of met één of een paar knechts kon worden uitgeoefend. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam daar een lichte verandering in, toen het blokwerk zijn intrede deed. Voor dit blokwerk maakte men gebruik van blokken of vormen. Deze bestonden uit twee op elkaar passende delen, waarin op elk deel circa twintig halve vormen van sigaren waren aangebracht. Op elkaar geplaatst, vormden die het model van een gehele sigaar. In één helft werd het binnenwerk gedaan, de andere helft erop geplaatst en een stapel van deze vormen werd daarna in een pers op elkaar gedrukt, zodat het binnenwerk, het bosje, zijn goede vorm kreeg. Het maken van dit binnenwerk was vakwerk, omdat er niet te veel of te weinig tabak moest worden aangebracht. De pers was toen het enige apparaat dat in een sigarenfabriek nodig was.

Sigarenmaker was een beroep dat niet veel lichamelijke inspanning vergde, zoals wel het geval was bij veel andere beroepen in de negentiende eeuw en later. Wel schijnen er relatief veel sigarenmakers aan een longziekte te zijn overleden.

Die ziekte kan dan zijn ontstaan door het tabaksstof dat in de ongetwijfeld niet goed geventileerde ruimte aanwezig was.

Over de Dordtse sigarenindustrie verscheen in 1903 het *Rapport omtrent het sigarenmakersbedrijf*. De hierin omschreven verdiensten en werktijden zullen niet veel met die in Zwijndrecht hebben verschild, zodat ze ook van de Zwijndrechtse toestanden een goed beeld geven.

In de zomer van 1903 werd er gewerkt van 6 uur 's morgens tot 7 of 8 's avonds. Op zaterdag mochten ze vroeger naar huis, want dan werd er maar tot 5 uur gewerkt en bij een enkeling zelfs tot slechts half vier. In de winter werd er meestal een uur korter gewerkt. Men begon dan om 7 of 8 uur en ging dan door tot 8 uur 's avonds. Tussen de middag hadden de werknemers anderhalf uur schafttijd, waarbij de meeste naar huis gingen om te eten. 's Morgens en tegen de avond hadden ze weliswaar een half uur schafttijd, maar dan werkten ze gewoon door en aten hun meegebrachte boterhammen tijdens hun werk op. Dat kwam omdat ze op stukwerk werkten en dus hun tijd zo goed mogelijk wilden benutten.

Deze arbeidstijden vinden wij nu enorm lang, maar voor die mensen was het al een stuk korter dan vroeger. Toen moesten ze om 6 à 7 uur beginnen en gingen dan door tot half tien of tien uur 's avonds.

Het stukloon hing af van de soort sigaren die werd gemaakt. Het meest werden de soorten gemaakt waarvoor 42¹/₂ of 45 cent per honderd stuks werd betaald. Bij een productie van 1900 à 2000 stuks per week, was dit f 8,- à f 9,- per week. Dit was uiteraard een gemiddelde en kon gemakkelijk enkele guldens naar boven of onder variëren, afhankelijk van de man, het type sigaar en het stukloon. De meesterknechten en de sorteerdere waren het beste af. Zij kregen een vast loon dat varieerde van f 10,- tot f 14,- per week. Het slechts af waren de aankomende bosjesmakers. Zij kregen maar 40 cent of een gulden per week. Wanneer ze volleerde bosjesmaker werden, steeg dit loon.

Er werden ook nog sigaren als echt handwerk gemaakt, dus zonder gebruikmaking van vormen, en daarvoor werd een hoger stukloon betaald, gemiddeld zestig cent per honderd stuks.

Van die schamele verdiensten moest in Dordrecht ook nog eens gemiddeld twaalf cent per week aan de werkgever worden afgedragen voor de petroleumverlichting en voor verwarming. Vroeger was dat nog meer, want toen moest ongeveer vijftientig cent per week worden afgedragen voor licht, koffie, thee, stijfsel en zitplaats.

Werd een sigarenmaker ziek, dan ontving hij geen loon, want dat was gebaseerd op stukloon. Alleen zij die een vast salaris hadden, kregen soms wel en soms niet

doorbetaald. Er was wel het sigarenmakers ziekenfonds, dat over een bepaalde periode f 5,- per week uitbetaalde. Sigarenmakers die lid waren van de in 1895 opgerichte Nederlandsche Tabaks- en Sigarenbewerker Bond kregen bij ziekte over maximaal 52 weken ook een bijdrage. Het lidmaatschap van die bond kostte 2½ cent per gulden loon per week^{iv}. Al met al was sigarenmaker geen beroep om rijk van te worden.

De Zwijndrechtse sigarenfabriekjes

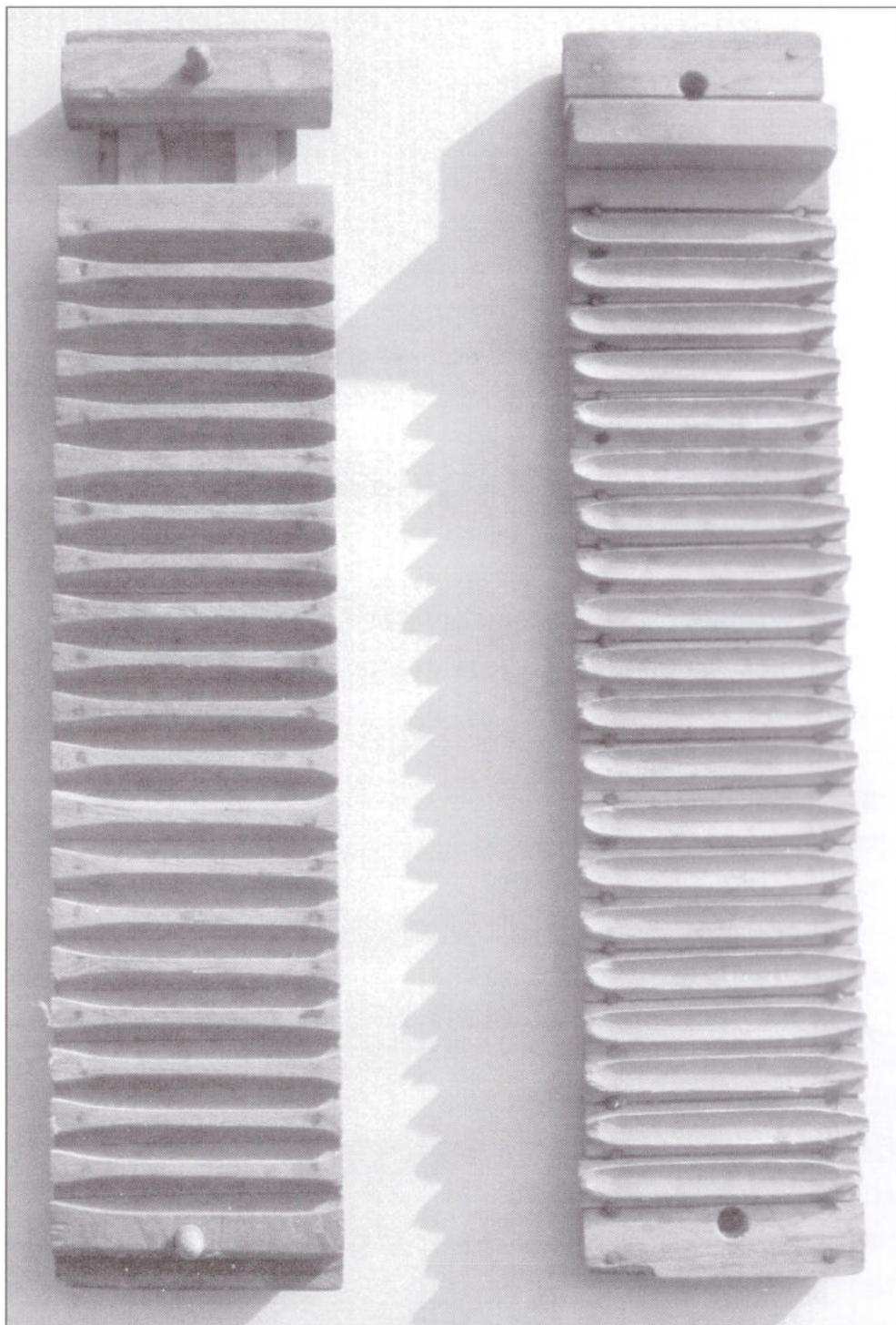
Sigaren werden aanvankelijk vooral gemaakt in het westen van ons land, maar op het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw verhuisden veel fabrieken naar het oosten en zuiden van het land, waar de lonen laag waren. Dat was bijvoorbeeld het geval in sommige streken van Noord-Brabant en Gelderland. Daar kwamen ook de grote fabrieken. Bekende centra waren Eindhoven, Valkenswaard, Nijmegen, Kampen, Veenendaal, maar ook Culemborg. In onze contreien bleef men echter ook sigaren maken. Dat was bijvoorbeeld het geval in Gorinchem en Dordrecht en in mindere mate in Zaltbommel. Ook in Ridderkerk was een bekende sigarenfabriek. Kleinere fabriekjes waren in Numansdorp, Alblasserdam, Nieuwpoort en Ameide. Hier waren de lonen hoger dan in Noord-Brabant en Gelderland, waar veelal slechts 27½ cent per honderd sigaren werd betaald. Dit had tot gevolg dat de grotere Dordtse fabrieken hun goedkopere sigaren daar lieten maken^v.

Ook in Zwijndrecht werden sigaren gemaakt, maar grote sigarenfabrieken zijn daar nooit geweest. Het waren kleine bedrijfjes met een klein aantal sigarenmakers.

Het eerst gevonden bericht over de Zwijndrechtse sigarenindustrie dateert uit 1869. In april van dat jaar verzocht de winkelier Dirk van Pelt aan de gemeente toestemming *om op zijnen zolder met een klein vuur koffij te branden en tabak te eesten*. Dat eesten was niets anders dan drogen en dit gebeurde op een van onder verwarmde vloer of tafel. Bij Dirk van Pelt zal dit laatste het geval zijn geweest. Weliswaar wordt in het verzoek niet gesproken van een sigarenfabriek, maar ongetwijfeld maakte hij toen ook al sigaren, zoals uit latere jaren bleek.

Een bericht waarin voor het eerst over sigarenfabricage wordt gesproken, dateert uit 1876. Er waren toen vier sigarenmakers en drie jongens, tussen de twaalf en zestien jaar oud, werkzaam in de Zwijndrechtse sigarenindustrie. Over hoeveel fabriekjes die verdeeld waren en hoeveel van hen eigenwerkers waren, is niet bekend. Pas vijf jaar later, over 1881, zijn er meer gegevens bekend. Er waren toen twee fabriekjes. De eerste was de sigarenfabriek en tabak-kerverij van D. van Pelt, die vier mannen en drie jongens in dienst had. De andere was de

sigarenfabriek van C. de Bondt Czn, waar twee mannen en vier jongens werkten. Er woonden in Zwijndrecht echter twaalf sigarenmakers, zes jongens (bosjesmakers) en acht tabakkervers. In totaal dus zesentwintig personen. Dat waren veertien sigarenmakers/tabakkervers meer dan in de twee fabriekjes werkten.

Sigarenplanken

Dat kunnen eigenaars van éénmansbedrijfjes zijn geweest die thuis werkten, maar zij kunnen ook in één van de Dordtse fabriekjes hebben gewerkt. Omgekeerd hebben in Zwijndrecht ook Dordtse sigarenmakers gewerkt. Zo is ook het verschil te verklaren tussen de zeven jongens die in 1881 bij Van Pelt en De Bondt werkten, terwijl er maar zes in Zwijndrecht woonden.

In onderstaande tabel zijn de spaarzaam bekende gegevens vermeld van de sigarenfabrikanten en hun personeel. Vrouwen hebben niet in de Zwijndrechtse sigarenfabrieken gewerkt, zoals dat in andere delen van het land wel het geval was.

Aantal sigarenmakers + jongens

Fabrikant	1881	1886	1891	1896	1911	1916	1921	1926
D. van Pelt	4 + 3	3 + 2	4 + 2					
C. de Bondt Czn	2 + 4	4 + 3						
G. van Zijderveld			3	1 + 5				
B. van Zijderveld					x?	x?		
G. Vetten				2 + 4				
A. Vetten					x?	x?	2	
A. Roodbergen								1 + 1
Aant. sigarenmakers	12 + 6	9 + 5	8 + 1	x?	5	5	x?	x?
Aant. tabakkervers	8	4	1					

Duidelijk is te zien dat het aantal personen dat in de sigarenindustrie werkzaam was, in de loop der tijd afnam. Het aantal tabakkervers was in 1891 tot één gereduceerd en daarna tot nul^{vi}.

Rond de Eerste Wereldoorlog voorzagen steeds meer fabrikanten hun sigaren van een sierbandje, waarop een afbeelding stond. Het is niet bekend of de Zwijndrechtse fabrikanten dit ook deden.

‘Kinderarbeid’ en werktijden

De kleine sigarenfabrikanten produceerden voor de lokale en regionale markt. Zij leverden hun sigaren aan cafés, koffiehuisen, tabakswinkeliers, winkels waar koloniale waren (koffie en thee) werden verkocht en particulieren. Vaak hadden zij ook een eigen winkel.

In de sigarenfabriekjes en in de winkels hielpen de familieleden mee. Kinderarbeid was in het begin van de twintigste eeuw verboden, maar dat gold slechts tot een leeftijd van twaalf jaar. In die tijd was het normaal dat kinderen vanaf hun twaalfde jaar gingen werken om geld te verdienen of om een vak te leren, zonder dat ze daarvoor betaald kregen. Als voorbeeld zullen we nagaan hoe dat in het gezin van Barend van Zijderveld was geregeld in de periode 1908-1911. Zijn

zoons Gerrit en Henk begonnen pas ongeveer een maand na hun twaalfde verjaardag te werken, maar zijn zoon Jan al na vier dagen. In die periode is niemand van zijn personeel ontslagen of uit zichzelf weggegaan, zodat het meewerken van zijn zoons alleen maar uitbreiding van zaken betekende.

Bij de andere sigarenfabrikant die Zwijndrecht rijk was, A. Vetten, die in het pand A-116^a (Onderdijkserijweg 76) sigaren maakte, lag dat iets anders. Ook hij gebruikte jongens van 13 à 14 jaar, waarvan hij er meestal twee in dienst had. Ze bleven vaak maar enkele maanden. Bij hem moesten ze van 7,30 (in 1911: 7) tot 12 uur en van 13 tot 19 uur werken. Dat was dus 10½ à 11 uur per dag.

Bij B. van Zijderveld was het iets, maar niet veel beter. Daar waren de werktijden: 7-8, 8½-12, 13-16½ en 17-19 uur. Dat was dus per dag tien uur, wat te danken was aan de twee pauzes van een half uur. Al met al waren het voor de jongens en de rest van het personeel lange dagen, en dat ook nog eens zes dagen in de week, want alleen op zondag hadden ze vrij. Als dan nog wordt bedacht dat het personeel ook nog van en naar huis moest lopen, dan kan men wel nagaan dat ze per etmaal niet lang thuis waren. Ze konden dan alleen maar eten en slapen. Geen wonder dat in die tijd de vrouwen het gehele huishouden deden en de opvoeding om de kinderen voor hun rekening moesten nemen^{vii}.

Dirk van Pelt

D. van Pelt, geboren op 20 juni 1826 te Zwijndrecht, had reeds in 1869 vergunning aangevraagd om tabak te mogen drogen en maakte rond dat jaar ongetwijfeld al sigaren. Hij was winkelier en had bovendien een kleine sigarenfabriek. Hij woonde in huis A-120, dat later waarschijnlijk werd omgenummerd in A-116. Hij had daar in het onderhuis, dat uitkwam op de Onderdijkserijweg, zijn fabriek. In die tijd was het de gewoonte dat de eigenaar bij zijn fabriek woonde. In de akten van de burgerlijke stand en in de bevolkingsregisters wordt als zijn beroep altijd winkelier vermeld.

Ergens tussen 1891 en 1896 is hij ermee gestopt en deed hij de zaak over aan zijn schoonzoon Govert Vetten. Dirk van Pelt had weliswaar een zoon, die ook Dirk heette, maar die was geestelijk niet gezond en kon hem niet opvolgen. Deze zoon werd in 1876 in een inrichting opgenomen.

Vader Dirk heeft daarna nog gewoond aan het Slagveld, in huis 415, en verder op Ringdijk 197. Hij overleed op 18 juni 1904 te Zwijndrecht^{viii}.

Cornelis de Bondt Czn

C. de Bondt Czn was te Zwijndrecht geboren op 26 mei 1860, als zoon van de gelijknamige Cornelis de Bondt, die op 5 augustus 1830 ook in Zwijndrecht was geboren en die ook al een vader had die Cornelis heette. Alledrie staan in de akten van de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters te boek als winkelier,

wat bij de oudste Cornelis grutter werd genoemd. Vader Cornelis (1830) woonde bij de geboorte van zijn zoon in 1860 in huis A-20, maar later in het huis A-147. Hij overleed op 29 juni 1910. Zijn zoon Cornelis de Bondt Czn (1860) werd in het bevolkingsregister in 1884 ingeschreven als wonende in huis A-31. Hij kreeg op 2 november 1884 een zoon die ook Cornelis werd genoemd, maar deze leefde maar achttien dagen. Wie van de twee Cornelissen met het maken van sigaren is begonnen is niet duidelijk. In elk geval moet hij reeds vóór 1881 sigarenfabrikant zijn geweest. Zoon Cornelis was in dat jaar 21 jaar oud, wat aan de jonge kant is om reeds een kleine sigarenfabriek te hebben. In elk geval is hij later wel sigarenfabrikant geweest.

Het is dus niet duidelijk of vader of zoon Cornelis de Bondt Cz in 1881 de sigarenfabriek bezat. Wie van de twee het ook was, hij had iets minder personeel dan D. van Pelt, maar in 1886 weer meer. Dit is de laatste maal dat er in de archieven iets van deze sigarenfabriek is gevonden. Drie jaar later, op 7 februari 1889, werd *C. de Bondt jr, sigarenfabrikant en winkelier te Zwijndrecht*, failliet verklaard. Hieruit blijkt dat in dat jaar in elk geval de zoon een sigarenfabriek met een winkel had. Deze zoon Cornelis de Bondt Czn vertrok op 14 november 1899 naar Culemborg. Zijn vader overleed op 29 juni 1910 te Zwijndrecht^{ix}.

Gerrit van Zijderveld

Gerrit van Zijderveld werd in 1891 voor het eerst als eigenaar van een sigarenfabriekje genoemd. Hij was in 1840 te Brakel geboren en in 1876 met zijn gezin in Zwijndrecht komen wonen. Hij stond toen al te boek als sigarenmaker. Hij zal waarschijnlijk in loondienst hebben gewerkt, maar het kan ook zijn dat hij als zelfstandige thuiswerker sigaren maakte. Rond 1889 verhuisde G. van Zijderveld van huis B-171 (later waarschijnlijk Ringdijk 161) naar huis B-191, het latere Langeweg 3 (Rotterdamseweg). Dit pand lag aan de afrit van de dijk, waar later boekhandel Morks en Geuze en daarna de kantoorboekhandel Wed. Plancken was gevestigd. Het was een groot pand, zodat het aannemelijk is dat hij daarin ook zijn sigarenfabriek had gevestigd. Misschien werkte hij aanvankelijk in de sigarenfabriek van C. de Bondt Czn en begon na diens faillissement zelf een sigarenfabriek, maar dan in een ander pand. Beide gebeurtenissen hadden namelijk in dezelfde periode plaats.

G. van Zijderveld werd niet alleen van sigarenmaker sigarenfabrikant, maar ook sigarenwinkelier. In het pand begon hij namelijk ook een sigarenwinkel. In 1898 deed hij de winkel over aan zijn zoon Barend en vertrok naar H.I. Ambacht^x.

Barend van Zijderveld

Barend van Zijderveld werd dus in 1898 sigarenfabrikant en -winkelier en verhuisde de fabriek waarschijnlijk nog in datzelfde jaar naar het pand B-165^b,

dat later het adres Onderdijkserijweg 46 kreeg. Zelf ging hij wonen in het pand B-172^a (Ringdijk 155). Hij begon met enkele werknemers en toen zijn zoons twaalf jaar werden, moesten ook die meewerken in de fabriek. De oudste zoon Gerrit begon zo officieel op 6 november 1908. Daarna volgden Jan (12 november 1909), Hendricus (13 april 1911) en Christiaan Hendrik. Andere jongens die in de periode 1908-1911 bij hem in dienst kwamen, waren:

Christiaan Frederik Louis, 13 jaar, op 30 november 1909

Barend Schenkel, 13 jaar, op 7 juni 1910

Jacob Hofwegen, 15 jaar, op 13 november 1911

In de periode 1908-1911 (de enige waarover gegevens bekend zijn) werd er niemand ontslagen, dus nam zijn personeelsbestand toe van één tot zes personen, waarvan drie zoons. Hij was daarmee de grootste sigarenfabrikant van Zwijndrecht.

Sommige sigarenmakers die Barend van Zijderveld in dienst had, zijn ook als getuige opgetreden bij de geboorteaangiften van enkele van zijn kinderen. In 1899 waren dat de drieënveertig jarige David Cornelis Pols en de vierendertig jarige Hendrik ter Wal. In 1900 de zesendertig jarige Johannes Coenraad Vink en in 1904 en 1905 de een/tweeëndertig jarige Jacob de Waard uit Dordrecht^{xi}.

Het is niet onmogelijk dat de sigarenfabriek na 1910, toen B. van Zijderveld met zijn gezin in het hoge huis (Ringdijk 175) ging wonen, werd gevestigd in een huisje aan de Onderdijkserijweg, dat achter dit pand lag. Er is namelijk een verhaal dat vanuit het hoge huis het dak van het fabriekje bereikbaar was. Er is echter geen schriftelijk bewijs voor de juiste locatie van de fabriek gevonden. Een andere mogelijkheid is dat het uitstekende onderhuis van het hoge huis als sigarenfabriek diende. Begin 1919 verhuisde Barend van Zijderveld met zijn gezin naar het Veerhuis op Veerplein 11, dat was omgebouwd tot sigarenwinkel. Hij stopte toen met het maken van sigaren.

Govert Vetten

G. Vetten was op 3 oktober 1852 in Bergen op Zoom geboren. Hij was getrouwd met Adriana van Pelt, die op 1 februari 1852 was geboren als dochter van de winkelier/sigarenfabrikant Dirk van Pelt. Hij was medio mei 1881 uit Hof van Delft naar Zwijndrecht gekomen en was toen al met Adriana getrouwd. Het stel ging bij Dirk van Pelt inwonen. Ergens tussen 1891 en 1896 heeft Vetten de zaak overgenomen van zijn schoonvader. Op 23 juni 1905 verhuisde hij naar Rijswijk. Tot die tijd had hij in huis A-116 gewoond, dat later het adres Ringdijk 195 kreeg, waarbij de fabriek gevestigd was in het uit- of aangebouwde onderhuis, dat als adres A-116^a had, later Onderdijkserijweg 76. Dit samengestelde pand was nog steeds eigendom van zijn schoonvader D. van Pelt^{xii}.

Aart Vetten

Aart Vetten was op 9 mei 1882 geboren als zoon van Govert. Hij was naar H.I. Ambacht gegaan, maar keerde op 2 januari 1905 weer terug naar Zwijndrecht en ging in het huis van zijn vader Govert wonen, dus A-116, later Ringdijk 195.

Dit huis was het derde vanaf de westelijke hoek Rotterdamseweg-Ringdijk. Begin 1925 werden de twee aangrenzende huizen afgebroken om meer ruimte te krijgen voor de afrit van de Rotterdamseweg, die, evenals het overzetveer, deel uitmaakte van de rijksweg Rotterdam-Breda. Na het slopen zag de zijgevel van het huis van Vetten er onooglijk uit en is toen vernieuwd door verbouwing.

Aart Vetten nam zowel de winkel als de sigarenfabriek over. Hij werkte in de periode 1908-1911 met twaalfjarige jongens, waarvan hij er één, soms twee in dienst had. Ze werkten niet lang bij hem, zoals blijkt uit onderstaand overzicht van die periode, waarbij de leeftijd bij indiensttreding is vermeld^{xiii}.

Naam	Leeftijd	In dienst	Uit dnt	Gewerk
Jan de Jong	12	24-08-1908	20-01-1909	5 mndn
Arie Opmeer	12	16-12-1908	09-03-1909	3 mndn
Anthonie van Leeuwen	12	01-03-1909	15-03-1911	2 jaar
Willem Groenendijk	12	28-07-1909	08-08-1909	2 wkn
Jan Prins	12	22-06-1910	01-07-1911	11 mnd
Jacob Stolk	13	10-04-1911	15-09-1911	5 mndn
Pleun Plaisier	12	15-09-1911		
Leendert Scheurwater	12	09-10-1911		

Leed is Aart Vetten ook niet bespaard gebleven. Op 12 oktober 1925 overleed zijn dertienjarige zoon Dirk. In de overlijdensakte werd Aart winkelier genoemd.

A. Roodbergen

Ergens tussen 1921 en 1926 heeft A. Roodbergen de sigarenfabriek van Aart Vetten overgenomen. Van hem en zijn zaak is verder (nog) niets bekend.

K.L. Hoogenboom en J. Waardenburg

Van Hoogenboom is alleen bekend dat hij in 1924 een vergunning bezat om sigaren te maken.

Van J. Waardenburg is ook alleen bekend dat hij in 1932 zo'n vergunning bezat. Aan de Lindtsedijk 107/91 heeft wel een Jacob Waardenburg bij zijn gelijknamige vader gewoond, maar hij vertrok in 1930 naar Oud-Beijerland^{xiv}.

De Eerste Wereldoorlog gaf problemen

In 1912/1913 zijn er in Dordrecht en andere gemeenten stakingen geweest in de sigarenfabrieken. Of die ook in Zwijndrecht hebben plaatsgevonden is niet bekend, maar is onwaarschijnlijk.

Prijsverhooging van Sigaren.

Noodgedwongen verplicht, heeft de Doritsche Ver-
eeniging van Sigarenwinkeliers op hare vergadering van
7 Mei j.l. besloten de **Prijzen der Sigaren te**
VERHOOGEN.

Met ingang van **Zaterdag 11 Mei a.s.** is de prijs
van een **rookbare Sigaar 6 cent**, doch de door
H.H. Fabrikanten ingevoerde verhoogeningen zijn oorzaak
dat die prijs binnen een paar weken 7 cent zal moeten wor-
den om weldra door 8 gevolgd te worden. 42817 50

De Tabak-Commissie

bericht hiërmede aan de Nederlandsche Sigarenfabrikanten, die 1, 2, 3 of 4 Sigarenmakers(sters), **niet leden van hun gesl.**, in vasten dienst hebben, en in aanmerking wenschen te komen voor het betrekken van Tabak voor de vervaardiging van de goedkoopste Sigaren, dat desbetreffende reglementen en aanvraag-formulieren verkrijgbaar zijn tot en met 12 September bij de Rijksnijverheidsconsulenten te 's Gravenhage (Z.O. Buitensingel 226A), te Deventer (Brinkpoortstraat 26), te Tilburg (Stationsstraat 17A) en ten kantore der Distributie-Commissie, Vischsteeg 5, Gebouw „1913“, te Amsterdam.

16137 40

De ondergategaekenden, allen **Sigarenfabri-**
kanten, gevestigd te Dordrecht en Omstreken, deelen
hierdoor mede, dat met Ingang van 15 Mei 1916, de

detailprijzen der Sigaren
als volgt worden
verhoogd:

De Sigaren van 2 en 2½ ct. met 1½ cent per stuk
" " " 3 c. en hooger " " " "

Fm. H. P. v. Braambeeck & Co.	D. Mourik	} Altlasac- d'm.
J. W. Waterbeek	A. Prins	
R. Schudi	G. J. de Waal	
N.V. Dordtsche Sigarenfabr.	A. Bann Rzn.	
wh. „Aart van Kamen“	J. Mast, G. Bejerlaud	
C. W. Ouweland Jr.	A. Longtin	
J. F. Lockemeijer	J. J. De Raad	
C. C. Ponsen	W. F. Lozio	
Th. E. A. Brouwer	E. Manders	
H. v. Zeben	L. G. v. d. Want	
J. J. v. Slujsdam	P. Wagenaar	
G. Buit	B. v. Zijderveld, Zwijndrecht	
* J. v. d. Beemt	Widw. A. T. Brouwer & Zn.	
* D. Coolhoven		11337,80

* Voor deze fabrikanen geldt de verhoog-
ing niet, als hebbende hunne prijzen
reeds in Februari j.l. verhoogd.

Behalve personeelsschaarste kwamen er ook andere problemen. Importeren werd steeds lastiger, waardoor tabak moeilijker verkrijgbaar werd en dat dreef

de prijs fors op. Twintig sigarenfabrikanten uit Dordrecht, vier uit Alblasterdam, één uit Oud-Beijerland en één uit Zwijndrecht (B. van Zijderveld) verhoogden daarom op 15 mei 1916 de detailprijzen. Sigaren van 2 en 2½ cent per stuk werden ½ cent duurder, en die van 3 cent en meer 1 cent duurder^{xvi}.

De Dordtse bond voerde landelijk actie.

Intussen was in Dordrecht een vereniging van kleine sigarenfabrikanten opgericht, *zich ten doel stellend door tusschenkomst van de regeering tabak te verkrijgen*. Er waren vijftien kleine fabrikanten lid van de nieuwe vereniging geworden, waarbij waarschijnlijk ook de Zwijndrechtse fabrikant B. van Zijderveld hoorde. Om sterker te staan, nam de Dordtse vereniging het initiatief om een landelijke bond op te richten. Dit werd de Nederlandsche Bond van Kleine Sigarenfabrikanten. Juist de kleine fabrikanten hadden het moeilijk, want de grote fabrieken konden door betere connecties en grotere belangen gemakkelijker aan tabak komen.

De grote motor achter dit alles was de Dordtse fabrikant G. Buit. De landelijke bond kwam er en reeds begin september werd door de bond een commissie benoemd die met de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel moest gaan praten over de achterstelling van de kleine fabrikanten. Wat was namelijk het geval? De regering had een systeem van goederendistributie opgezet, dat er, kort gezegd, op neer kwam dat de regering de goederen (variërend van land- en tuinbouwproducten tot ijzer en hout) opkocht en deze weer via de kleinhandel tegen maximumprijzen aan de consument verkocht. Zo werd de consument beschermd tegen woekerprijzen. Dat was de theorie. In de praktijk was er ook een vrije markt en omdat er maar een beperkte hoeveelheid ‘rijksgoederen’ was, waren de goederen op de vrije markt veel duurder dan de ‘rijksgoederen’. Voor heel veel producten werd een commissie, rijksbureau of vereniging in het leven geroepen die de distributie organiseerde. Voor de tabaksindustrie was dat de Tabak-Commissie. Deze behartigde in de praktijk meer de belangen van de grotere sigaren- en tabaksfabrieken, dan die van de kleintjes. Voor de goedkope sigaren werd niet de beste tabak gebruikt. Die bleef kennelijk in het vrije circuit en daar profiteerden de grote fabrieken van.

Begin september 1916 verscheen in de kranten een advertentie van deze commissie waarin kleine sigarenmakers werden uitgenodigd om een aanvraag in te dienen *voor het betrekken van tabak voor de vervaardiging van de goedkope sigaren*. De sigarenfabrikant moest dan wel sigarenmakers in dienst hebben, die geen deel uitmaakten van zijn gezin. Dus zoons of dochters telden niet mee. Ook de voorwaarden waren slechter dan die voor de grotere bedrijven.

Deze maatregelen waren de druppel die de bekende emmer deed overlopen.

Zoals reeds verteld, besloot de Nederlandsche Bond van Kleine Sigarenfabrikanten direct nadat de maatregelen waren afgekondigd, hun commissie van afgevaardigden naar de minister te zenden. Met vijf man gingen ze reeds één of twee dagen later naar Den Haag en bespraken hun wensen met de referendaris, omdat de minister verhinderd was.

Bij al die maatregelen vielen eenmansbedrijfjes, de zogenaamde eigenwerkmakers, buiten de boot. Pas eind november 1916 konden ook zij een aanvraag indienen *voor het betrekken van tabak voor de vervaardiging van de goedkoopste sigaren*, maar dan moesten ze reeds op 1 maart zelfstandig als sigarenmaker werkzaam zijn geweest. Of er in Zwijndrecht in die tijd zelfstandige sigarenmakers werkzaam waren, is niet bekend. In de loop van 1917 konden de fabrikanten ook via hun vereniging (die nu De Nederlandsche Bond van Klein-Fabrikanten en Eigenwerkers in de Sigaren-Industrie heette) *goede en gemeleerde tabakken betrekken*^{xvii}.

Het vervoersverbod

Om zicht te krijgen op de voorraad tabak in Nederland, moesten de fabrikanten in 1917 hun voorraden opgeven aan het Tabak Syndicaat. Kennelijk waren er wat trucs uitgehaald om hier onderuit te komen, want begin maart 1918 bepaalde de minister dat ook alle anderen die tabak in bezit of bewaring hadden, dit moesten opgeven.

Door de hoge prijzen die op de vrije markt voor tabak en tabaksproducten werden betaald, werd veel illegaal gehandeld. De regering, met name het Rijksbureau voor Tabak (RBT), had nog steeds geen juist beeld van de *vervaardiging, den handel en het verbruik van sigaren, sigarillo's en sigaretten*. Op 25 juni 1918 werd daarom een vervoersverbod voor sigaren, sigarillo's en sigaretten ingesteld. Alleen fabrikanten en handelaren (fabrikantwinkeliers, grossiers, winkeliers) die vóór 5 juli zich lieten inschrijven bij het RTB en hun voorraden opgaven, kregen een ontheffing van het vervoerverbod. Dat systeem zal wel niet waterdicht zijn geweest, want op 23 augustus 1918 werd een algeheel vervoersverbod voor tabak afgekondigd. Pas begin mei 1919 werd dit verbod ingetrokken^{xviii}. De Eerste Wereldoorlog was toen al een half jaar verleden tijd. Al met al was het geen prettige tijd voor de sigarenfabrikanten.

Prijsverhogingen, surrogaten, werklozen

Door de voortdurende stijging van de kosten van levensonderhoud moesten op een gegeven moment ook de lonen omhoog. De vier werkliedenorganisaties (dus de vakbonden) en de patroonsorganisaties (dus de werkgevers) waren overeengekomen dat de lonen op 15 september 1917 met 20% zouden worden verhoogd. Die afspraak werd keurig nagekomen, alleen niet door de sigarenfabriek van P.

Wagenaar aan het Begijnhof te Dordrecht. Daar brak toen een korte staking uit. Door alle kostenstijgingen kon een verhoging van de prijzen van de sigaren niet uitblijven. De fabrikanten begonnen daarmee en op 29 november 1917 volgden de sigarenwinkeliers. De winkeliers konden in die tijd nog zelf hun prijzen bepalen. Het systeem van vaste prijzen bestond toen nog niet, dat kwam pas na de Eerste Wereldoorlog. De winkeliers keken gewoon naar elkaar om hun prijzen vast te stellen. Op 7 mei 1918 besloot de Dordtsche Vereeniging van Sigarenwinkeliers de prijzen te verhogen. Met ingang van zaterdag 11 mei 1918 werd de prijs van een *rookbare sigaar* 6 cent. Dit werd in een advertentie medegedeeld, en meteen werd erbij verteld dat de prijs binnen een paar weken 7 cent zou worden en daarna waarschijnlijk 8 cent per stuk. Lang hoefden de klanten daar niet op te wachten, want reeds op 1 juli 1918 werd de minimumprijs 8 cent per sigaar. Dit alles omdat de fabrikanten ook hogere prijzen berekenden. In Zwijndrecht zal de situatie wel niet anders zijn geweest.

Het gebrek aan tabak en de hoge prijzen waren er de oorzaak van dat het slecht ging met de sigarenfabrieken. Zo waren eind mei 1918 in Dordrecht 26 sigarenmakers werkloos, maar in begin oktober al 44. In Zwijndrecht zullen ook de nodige sigarenmakers ontslagen zijn en werkloos zijn geworden. Cijfers hierover zijn echter niet bekend. Door de onveilige situatie op zee, was in 1917 de import maar een fractie van wat die vroeger was. Tabak was schaars en velen begonnen zelf tabak te telen. Er waren ook kunstsigaren op de markt, die waren gemaakt van kersenblad, aardappelloof of in synthetisch tabakssap gedrenkte bloemkoolbladeren. In september 1918 verschenen er zelfs advertenties waarin sigarenafval, zoals *sigareneindjes*, *sigarenpuntjes*, *vrij van lucifer en asch* te koop werden gevraagd voor f 1,50 per kilo. Toch stond de import niet geheel stil, want op 9 september 1918 arriveerde in Amsterdam het stoomschip Rijnstroom van de HSM met onder andere 2800 pakken tabak. Voor de totale Nederlandse markt was dit echter een druppel op de gloeiende plaat^{xix}.

De Eerste Wereldoorlog was op 11 november 1918 afgelopen. B. van Zijderveld stopte begin 1919 met het maken van sigaren, maar A. Vetten zette zijn sigarenfabriek voort. Hij zou het nog een klein aantal jaren volhouden.

Slechte tijden na WO-I

De Eerste Wereldoorlog was nu weliswaar voorbij, maar de problemen voor het Nederlandse volk duurden nog een tijd langer. De import van tabak kwam langzaam maar zeker weer op gang en ook in de sigarenindustrie ging het van lieverlede beter. Deze positieve tendens werd teniet gedaan doordat direct na de Eerste Wereldoorlog omvangrijke hoeveelheden goedkope sigaren vanuit Duitsland werden geïmporteerd.

In Dordrecht waren er, van de circa 45 werkloze sigarenmakers aan het eind van de oorlog, in juli 1919 nog circa 20 ingeschreven en in oktober nog maar drie, terwijl er één werd gevraagd. Dat was maar tijdelijk, want daarna bleef hun aantal heel lang rond de twintig hangen. In april/mei 1920 steeg dit aantal plotseling naar ongeveer 68, maar daarna daalde het aantal sterk naar 3 à 5 in juli/september. Er verscheen op 15 september zelfs een advertentie waarin om 5 sigarenmakers en 1 tabaksstripper werd gevraagd. Deze ervaring was echter van korte duur. Eind januari 1921 waren er in Dordrecht weer 37 sigarenmakers werkloos en op 19 februari zelfs 56. In de zomer van 1921 daalde dit tot circa 30, maar in november was dit aantal alweer opgelopen tot 39. Dit illustreert de slechte tijd die de kleine sigarenfabrieken doormaakten. In Zwijndrecht zal de toestand wel niet anders zijn geweest. Daar bestond voor de sigarenmakers een speciale werkloosheidsuitkering, maar die was in 1923 al weer verdwenen.

De werklozen kregen weliswaar een uitkering, maar die was niet eeuwigdurend. Zo werd per 1 augustus 1921 de steun niet langer verleend aan zes werknemers die het langst werkloos waren. Ze waren 'uitgetrokken', zoals men dat toen noemde. In de jaren daarna zouden zo steeds meer werkloze sigarenmakers uit de steun verdwijnen. Er waren er ook die voor zich zelf begonnen en zo 'eigenwerker' werden. Omdat in Dordrecht en omgeving veel kleine sigarenfabrieken waren, kwam de malaise in de sigarenindustrie hier hard aan. Ook in andere sectoren ging het slecht, zodat de mensen minder te besteden hadden en de werkloosheid opliep.

De verfoeide Tabakswet van 1921

Tot nu toe waren de prijzen van sigaren en andere tabaksproducten door vraag en aanbod tot stand gekomen. Grote fabrieken hanteerden vaste prijzen voor de consument, maar de kleine fabrikanten konden nog wel eens iets aan de prijs doen. Ook de eisen die aan sigarenfabrieken werden gesteld waren summier. Dat alles veranderde op 9 mei 1921. Toen verscheen het ontwerp van de Tabakswet. Hierin werden scherpe eisen gesteld aan de behuizing. Zo moest het werklokaal aan bepaalde ruimte-eisen voldoen en mocht het niet tevens dienen als woon- of slaappleaats. Dat betekende het einde van veel eigenwerkers.

Alle sigaren en andere tabaksproducten moesten worden voorzien van een zegel of banderolle. Deze werden uitgegeven door het rijk en op basis hiervan werd de accijns (de belasting) op het product meteen vastgelegd. Door dit systeem was het niet goed mogelijk om onder de accijns uit te komen of een te lage productie op te geven. Dat was wel mogelijk geweest bij de eerdere accijnsregeling, die in 1912 inging. Toen werd door middel van een voorheffing accijns geheven op de eindproducten in de winkels. Volgens de Tabakswet van 1921 moest elke sigaar

apart worden gebanderolleerd, òf de verpakking (meestal kistjes) moest worden voorzien van een zegel, waarop het belasting/accijnsnummer van de fabriek was vermeld. Was alleen het kistje gezegeld, dan mochten de sigaren in de winkel niet los worden verkocht, zoals normaal het geval was. Meestal werden de sigaren daarom per stuk gebanderolleerd. Voor kleine fabrikanten werden de banderollen geleverd in vellen van 75 stuks, die met de hand moesten worden geknipt om daarna om de sigaar te worden geplakt.

Fabrikantwinkeliers die de winkel en de fabriek in hetzelfde pand hadden (zoals de Zwijndrechtse sigarenmakers), moesten hun gemaakte sigaren direct na de fabricage voorzien van een banderolle. Per dag moesten zij bijhouden hoeveel sigaren er waren gemaakt en afgeleverd. De los verkochte sigaren werden in zakjes verpakt. In Zwijndrecht verkocht de Wed. Plancken en Zoon, een boek-/kantoorboekhandel aan de afrit van de Rotterdamseweg sigarenzakjes, die voorzien waren van een rebus. Ze kostten f 1,10 per 1000 stuks. In 1917 was dat al opgelopen tot f 1,50.

Maar terug naar de Tabakswet. 'De Bond van Kleinfabrikanten in de Sigaren-industrie Dordrecht en Omstreken' kwam tegen de wet in verweer. De meer-genoemde voorzitter G. Buit, de secretaris L.G. v.d. Want en Joh. Wammes uit Utrecht en J. Veldkamp uit Amsterdam hadden op 12 september 1921 een gesprek met de minister van Financiën. Ze waren van mening dat 95% van de kleinfabrikanten hierdoor zou worden gedupeerd, waarvoor velen zelfs hun fabriek moesten sluiten. Ze wilden daarom dat de regering de wet aanpaste. Op 15 september werd in het Oranje Hotel te Dordrecht een speciale vergadering belegd om de uitkomst van dit gesprek te bespreken. De heren hadden de minister onder andere voorgesteld niets aan de bestaande toestand te veranderen en de huisvestingseisen alleen te laten gelden voor nieuwkomers. Op de vergadering werd verder besloten om een landelijke actie te beginnen. Ook nu was de Dordtse vereniging weer de gangmaker. De eerste die haar steunde was de vereniging Gorinchem en Omstreken.

In de krant was de vergadering aangekondigd als Openbare Vergadering, maar toen zich ook een sigarenmakerwerknemer meldde, mocht hij niet naar binnen. Alleen fabrikanten en eigenwerkers werden toegelaten. De werknemers moesten maar afwachten wat er uit de bus kwam.

Dat de vrees van de werknemers niet onterecht was, bleek reeds twee maanden later. Toen ging de Dordrechtsche Sigarenfabriek v/h A. van Kamen failliet en werd de inboedel in het openbaar verkocht^{xxi}.

Door de actie van de sigarenfabrikanten van Dordrecht en Omstreken was nu een landelijke actie ontstaan. Dat was ook wel nodig, want ruim 1300

kleinfabrikanten voldeden niet aan de gestelde eisen en de meeste zouden de deuren van hun fabriek moeten sluiten. Bovendien was bij de behandeling van de wet de door de regering toegezegde schadevergoeding ter discussie gesteld, omdat deze te duur was.

De sigarenfabrikanten van Dordrecht en Omstreken bleven de vinger aan de pols houden en bleven protesteren. Ook de tabakshandel, grossiers, winkeliers en gemeentebesturen protesteerden. Alleen de grote sigarenfabrikanten waren niet ongelukkig met de nieuwe wet. Ze kregen nu minder concurrentie en dat was voor hen altijd goed^{xxii}.

De nasleep van de Tabakswet

Alle protesten hielpen niets. Er werden wel wat wijzigingen aangebracht, die vooral de verkoop aan particulieren (de kleinhandel) betrof, maar de essentie voor de fabrikanten bleef overeind. Per 1 juni 1922 werd de wet van kracht. Een *steeds groter wordende werkloosheid en de doodende concurrentie* waren het gevolg ervan, zo vreesde men. In Dordrecht waren in mei nog 39 sigarenmakers/sorteerders werkloos. Dat was evenveel als een jaar daarvoor.

Voor de winkeliers gaf de invoering van de wet ook de nodige problemen. Allereerst moesten ze een bedrijfsvergunning aanvragen, die alleen werd verstrekt wanneer hun verkooppunt aan de eisen voldeed. Verder moesten ze al hun voorraden vóór 1 juni 1922 aan de fabrikanten retourneren, die dan elke sigaar moesten voorzien van een banderolle en pakjes tabak, doosjes sigaretten enz. moesten voorzien van een zegel. Ze mochten ze ook vóór die datum in de uitverkoop doen, wat vooral werd gedaan door mensen die geen vergunning wilden of konden krijgen. Bij de winkeldeur moesten de vergunningshouders een bordje met 'Tabaksvergunning' aanbrengen en moesten per jaar f 5,- voor de vergunning betalen. Winkeliers moesten ook een lijst ophangen of neerleggen, waarop de verkrijgbare merken met de prijzen stonden vermeld.

De accijns bedroeg 10%, zodat de sigaren hierdoor ook zoveel duurder werden. Op 24 mei 1922 verscheen daarom ook een advertentie van de Vereeniging van Tabaksfabrikanten in Nederland, dat de prijzen met 10 à 20% omhoog gingen.

Vrij snel na invoering van de Tabakswet, op 1 juni 1922, werden de gevolgen duidelijk. In Dordrecht werd het Agitatie Comité Dordrecht en Omstreken opgericht, dat op 24 augustus 1922 een vergadering belegde. Hier werd opnieuw geageerd tegen de locatie-eisen (niet bij een winkel en niet deel van een woning) en het tijdrovende banderolleren, inclusief het knippen en de administratie. Evenals dat in Utrecht en Rotterdam al was gedaan, werd besloten een protestbrief naar de minister te sturen. Dit zou echter geen succes hebben. Dat hadden de sigarenmakers ook wel verwacht, want de vergadering was slecht bezocht.

Het gehele Nederlandse volk was intussen op de hoogte van de problemen, want zelfs in een advertentie voor de Gedé likdoornzalf kwamen in een gedichtje de volgende regels voor:

De Tabaksbelasting is voor allen een strop.

Uit wanhoop hangen winkeliers zich op.

Dat dit niet overdreven was, blijkt wel uit het feit dat tot eind 1924/begin 1925 drie Dordtse sigarenwinkeliers failliet werden verklaard.

Na invoering van de Tabakswet ging het snel bergafwaarts voor de klein fabrikanten. Dit werd nog versterkt door de almaar stijgende tabaksprijzen, die bijvoorbeeld in 1924 ongeveer verdubbeld waren ten opzichte van het jaar daarvoor en door de accijnsverhoging in januari 1925^{xxiii}.

Overtreders van de Tabakswet

Er werd verwacht dat de invoering van de wet problemen zou opleveren en men zou proberen de wet op grote schaal te ontduiken. Er werden daarom een aantal belastingambtenaren aangesteld om de naleving van de wet te controleren. Zo togen ook op 16 juni 1922 twee in Zwijndrecht gestationeerde commiezen, *voorzien van onze aanstelling*, op weg naar de ruimte in het pand Ringdijk 181, die gebruikt werd door Hendrik Jan van Krieken. Het proces-verbaal vermeldt hoe het hun verder verging, toen zij 's morgens om half twaalf het pand betraden. Ze verklaarden *dat het lokaal was ingericht als werkplaats tot het vervaardigen van sigaren en niet diende tot woning. Dat wij wegens afwezigheid van den gebruiker ons hebben vervoegd bij den eigenaar van het lokaal, J. van Nugteren, brood- en kleingoedbakker, Ringdijk 179 te Zwijndrecht, die ons verklaarde dat 't lokaal sedert april 1922 door hem wordt verhuurd voor f 1,- per week aan Van Krieken, van beroep sigarenmaker, die thans inwonende is alhier Onderdijksche Rijweg 101, en dat die iedere week 300 ad 400 sigaren maakte, die dan op den oven bij hem gedroogd worden, wat ook nu met 150 sigaren 't geval was.*

Dat daarna ter plaatse is gekomen de huurder en gebruiker van het lokaal, de reeds meergenoemde Van Krieken, van beroep sigarenmaker, welke wij onder bekendmaking onzer kwaliteit hebben gevraagd of hij in het bezit was van een bedrijfsvergunning, als bedoeld in art. 14, eerste lid, der Tabakswet 1921, Staatsblad 712, waarop Van Krieken verklaarde: "Een bedrijfsvergunning heb ik niet. Eerst wilde ik er een aanvragen, maar aangezien het lokaal toch niet aan de gestelde eischen voldoet, heb ik het nu gelaten".

Dat wij daarna Hendrik Jan van Krieken, geboren de zestien november 1899 te Zoelen, mededeelden dat hij in overtreding was. De commiezen namen alles in beslag, brachten het naar het kantoor van de ontvanger der accijnzen te Zwijndrecht en verklaarden verder dat bij inventarisatie ten overstaan van

genoemde ontvanger is bevonden:

*tien stellen houten sigaren modelleerders (persen) [moet zijn: sigarenvormen],
geschat op een waarde van tien gulden;*

*zeventien ledige sigarenkistjes, geschat te samen op een waarde van vijftig cent;
een schaar, geschat op een waarde van vijftwintig cent;*

een mes, geschat op een waarde van veertig cent;

*een kist met zesentwintig kilogram tabakstelen. Kist en stelen geschat op een
waarde van nihil;*

*een halve kilogram ruwe tabak in kartonnen kist. De tabak geschat op een
waarde van één gulden, de kist nihil;*

een kroes met plaksel, geschat op een waarde van vijftwintig cent;

*twee kistjes, te samen inhoudende een honderd vijftig sigaren, de kistjes geschat
als zijnde zonder waarde, de sigaren op vier gulden vijftig cent;*

en een vierde kilogram dekblad, geschat op een waarde van een gulden vijftig cent.

Zo krijgen we meteen een goed idee wat de inventaris is die een zelfwerker nodig had. Het blijkt niet veel te zijn.

De commiezen letten niet alleen op illegale fabricage van sigaren, maar ook op illegale handel. Zo hielden twee commiezen op 24 juni 1922 op de Ringdijk Anthonius van den Dungen uit Den Bosch aan. Deze vijfendertig jarige lompenkoopman vervoerde op zijn fiets een pak, dat was gewikkeld in een gummidoek. Daarin zaten twaalf sigarenkistjes met totaal 1200 sigaren. Noch de kistjes, noch de sigaren waren voorzien van een zegel. Het bleek dat hij die dag uit Den Bosch was komen fietsen, *met de bedoeling de sigaren te Zwijndrecht bij verschillende winkeliers te willen verkopen*. Hij had daar echter geen vergunning voor en uiteraard ook niet voor het vervoeren van ongebande-rolleerde sigaren. Alles werd in beslag genomen en de waarde werd geschat op f 60,-, exclusief de verschuldigde accijns. Het was een flinke strop voor Van den Dungen^{xxiv}.

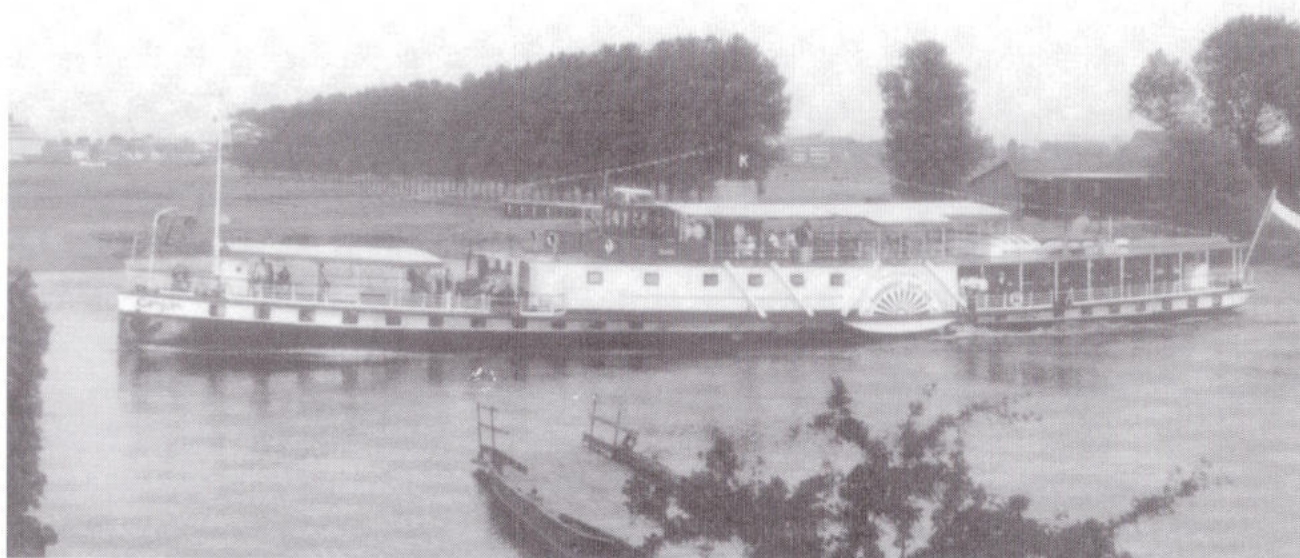
Het einde

In deze roerige jaren was de sigarenindustrie al vrijwel uit Zwijndrecht verdwenen. J. van Zijderveld was er al in 1919 mee gestopt. A. Vetten had in 1921 nog twee sigarenmakers in dienst, maar zal niet lang daarna zijn fabriek hebben gesloten. Beiden hebben hun vergunning steeds verlengd tot minstens 1932. Dat is het jaar waarop ze nog voorkomen op een landelijke vierjaarlijkse lijst. Op 1924 komt hierop ook voor K.L. Hoogenboom en op de lijst van 1932 J. Waardenburg. Over beiden is verder niets bekend. De economische crisis van de jaren dertig van de vorige eeuw smoorde andere eventuele initiatieven in de kiem.

Op een lijst uit 1941, waarop de fabrikanten voorkomen die tabak aanvroegen, komt geen enkele sigarenfabriek uit Zwijndrecht meer voor. In Dordrecht waren dat er altijd nog negentien, waaronder negen eigenwerkers zonder personeel. Eén daarvan was in bezit van de Zwijndrechtse sigarenwinkelier J. van Zijderveld, een zoon van B. van Zijderveld, die in het pand Mariënbornstraat 1 een fabriek had, genaamd Corona, waar in 1940 zeven personen werkten, maar door de oorlogssituatie in 1941 was gereduceerd tot vijf. Als merknaam werd Don Nieto gehanteerd. Het was de grootste sigarenfabriek van Dordrecht. Vlak voor het begin van de Tweede Wereldoorlog had hij de fabriek overgenomen van Corn. Bos. Een ongelukkiger moment was niet denkbaar. Rond 1949 werd ook deze fabriek opgeheven. De tijd van kleine sigarenfabrikanten was definitief voorbij^{xxv}.

W. van Zijderveld

- ¹ Balen, Mr.W.J. van, e.a., *Lof der Tabak*, De Boekerij, Baarn, 1958, p. 14-38; *Tabakshistorie van Nederland*, www.tabakshistorie.nl
- ² Brongers, Georg Alfred, *Van Gouwenaar tot bruyère pijp*, Uitg. W. Gaade bv, Amerongen, 1978, p.17-31, 47-49; Balen, p. 14-38, 49-50
- ³ Rapport omtrent het sigarenmakersbedrijf, Blussé en Comp., Dordrecht, 1903, Stadsarchief Dordrecht (SAD) nr. 23854
- ⁴ Rapport (SAD); *Tabakshistorie*
- ⁵ Nationaal Archief, Bedrijvenregister Zuid-Holland; Rapport (SAD)
- ⁶ Stadsarchief Dordrecht, Zwijndrecht (SAD-ZW), Archief 657, Verslag gemeenteraad (VGR), inv. 308, 13 april 1869; Beredeneerde verslagen (BV), inv. 351 t/m 362, 1876 t/m 1926
- ⁷ GAZ inv. 1189, Register Arbeidsinspectie, fol. 31
- ⁸ SAD-Zw, arch. 657, BV, inv. 352 en 354; Bevolkingsregister (BR) 1872-1880, blad A-218, fiche 334, BV 1880-1892, blad 204, fiche 480
- ⁹ SAD-ZW, arch. 657, BV, inv. 352 en 354; BR 1872-1880, blad A-266, fiche 343, BR 1880-1892, blad 241, fiche 487 en blad 906, fiche 601; BSG 1860, 1861, 1872, 1876, 1878, 1879; Dordrechtsh Nieuwsblad (DN) 8 febr. 1889
- ¹⁰ Gemeentearchief Zwijndrecht (GAZ), Kadastrale legger (KL) art. 1056-11, 1696-1 en 1906-1; SAD-Zw, arch. 657, Woningverwijzingsregister (WVR) 1916
- ¹¹ Noot 179 en 180 Fam.Kron.
- ¹² SAD-ZW, arch. 657, BV, inv. 355; BR 1880-1892, blad 752, fiche 574; Indeling huizen, inv. 418; Verwijzingsregister op woningregister, fiche 2
- ¹³ SAD-Zw, arch. 657, BV, inv. 362; Reg.Arbeidsinspectie 1905-1911, inv. 1189; BR 1900-1920, blad 1800, nr.1800, fiche 755; 1921-1935, blad 13-50, fiche 1317; DN 23 mrt. 1925
- ¹⁴ Nederlandse tabacologie, info@tabacologie.nl, Atlas van Tabacologisch Nederland; BR 1921-1935, blad 14-54, fiche 1352
- ¹⁵ DN 8 nov. 1915 en 24 febr. en 1 mrt. 1916
- ¹⁶ DN 15 mei 1916
- ¹⁷ DN 3 en 7 juli, 4, 6, 9 en 11 sept., 29 nov. en 6 dec. 1916, 3 nov. 1917; Moeyes, Paul, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, Uitg. De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, p. 272-276; Helaas is in het Nationaal Archief te Den Haag (nog) niets teruggevonden over de verstrekte opgaven en de vergunningen.
- ¹⁸ DN 13 mrt en 1 juli 1918, 9 mei 1919
- ¹⁹ DN 23 okt. en 29 nov. 1917, 10 mei, 3 juni, 1 juli, 10 en 12 sept. 1918; Moeyes, p. 296
- ²⁰ DN 1918 t/m 1921; SAD-Zw, arch. 657, inv. 345, Agenda B&W, 6 juli 1920 en inv. 346, 8 febr. 1923
- ²¹ DN 15 aug. 1916, 7 nov. 1917, 13 en 16 sept. en 9 nov. 1921, 29 mei 1922; *Tabakshistorie*
- ²² DN 9 jan., 10 apr., 8 en 9 mei 1922
- ²³ DN 9, 13, 16, 24, 26 en 29 mei, 23 en 25 aug. en 14 nov. 1922 en 31 mei en 29 dec. 1924
- ²⁴ GAD-Zw, arch. 657, inv. 1050, 16 juni/7 juli en 24 juni/7 juli 1922
- ²⁵ Lijst van het Ministerie van Financiën, gepubliceerd in Atlas Nederlandse Tabacologie, info@tabacologie.nl

De "Kapitein Kok" op rondvaart in 1982. Hier wordt het veer over de Rietbaan gepasseerd. Op de voorgrond de veerpont, op de achtergrond de Sophiapolder.

De "Kapitein Kok" voer vroeger voor "De Reederij op de Lek", maar deze rederij nam op 2 november 1935 de dienst van Fop Smit en Co Rotterdam-Dordrecht over.

OVER DE RIVIEREN MERWEDE EN NOORD EN DE STOOMBOOTREDERIJ FOP SMIT & CO.

De vroegere situatie

Van de natuurlijke gesteldheid van ons land, van zijn ligging en van de stromen en rivieren, die er waren, is vóór de komst van de Romeinen in onze gewesten, slechts weinig bekend. De eerste zekere berichten beginnen met de tijd toen Julius Caesar ongeveer 50 jaar vóór Christus geboorte zijn legers naar deze landen voerde en het is vooral in zijn Gallische Oorlogen, in de geschiedenissen en jaarboeken van Tacitus, dat men van de toestand van het land en de loop der rivieren ten tijde van de Romeinen enige stellige berichten ontmoet.

Wat de eerste kaarten van deze landen betreft, met vrucht kan gebruik worden gemaakt van b.v. de kaart van de bekende oudheidkundige Peutinger, die in 't begin van de 15e eeuw te Augsburg in Duitsland leefde. Daarop ziet men dat, in de tijd van de Romeinse heerschappij, de beide grote rivieren de Rijn en de Maas, elk hun afzonderlijke bedding hebben behouden tot aan hun uitstroming

in de Noordzee. Oorspronkelijk had de Rijn twee monden: één, die bij het tegenwoordige Katwijk in zee stroomt en de andere, die zich bij Den Briel daarin ontlastte. Deze laatste, aanvankelijk de Waal genoemd, stroomde voorbij Nijmegen, Tiel, Zaltbommel, Gorinchem en Dordrecht naar Den Briel en stroomde daar in zee, ter plaatse waar de Romeinen een kasteel “Helium” hadden gebouwd. De eerste, die bij Katwijk de Noordzee bereikte, had zijn loop voorbij Arnhem, Wageningen, Wijk bij Duurstede, Utrecht en Leiden naar Katwijk. Na het ontstaan van de Lek is die tak van de Rijn van steeds minder betekenis geworden en tenslotte bij Katwijk geheel verstopt geraakt.

De Merwede

Het is de meeste inwoners van onze streek wel bekend, dat de tegenwoordige Merwede ontstaat uit de samenvloeiing van Maas en Waal. Hij loopt dan van Gorinchem tot Werkendam en splitst zich daar in de Beneden Merwede tot aan Dordrecht enerzijds en de Nieuwe Merwede, lopend langs de Biesbosch naar het Hollands Diep anderzijds. Maar niet velen zullen zich hebben verdiept in de oorsprong van zijn naam. Want eigenlijk heeft deze rivier een wonderlijke naam. G.J.Uitman zegt in zijn boek ¹⁾, dat “wede” een ander woord is voor “woud” of voor “weide”. Merwede zou letterlijk “meerbos” betekenen. Maar in een heel oud boek over Oudheden van Zuid-Holland ²⁾ wordt de naam in verband gebracht met Merovaeus, Koning der Franken. In een oorkonde van de graaf van Strijen uit 899 wordt de rivier “Merbata” genoemd en in een middeleeuwse levensbeschrijving van St.Anfridus heet hij “Moerwater”.

Melis Stoke, een middeleeuws Nederlands dichter, gebruikt in zijn “Rijmkroniek”, omstreeks 1350 opgedragen aan graaf Willem III, voor het eerst de naam “Merwede”. Overigens bestaat er ook in Duitsland een plaats Merwede en wel ten oosten van Celle aan de Aller en die naam betekent “Sumpfwälder” of wel moerassig bosgebied. Men neemt ook wel aan, dat de naam van de rivier de Merwede afkomstig is van het moerassige bos “Mereweda”, dat nog in de 11^e eeuw in de omgeving van Dordrecht bestond en door de beide stromen de Maas en de Waal aan weerszijden bespoeld werd. Maar, hoe dat ook zij, de Merwede was oorspronkelijk de rivier die stroomde van Woudrichem, waar de – nu afgedamde – Maas erin valt, tot Vlaardingen toe. Men neemt aan, dat de tegenwoordige loop van die rivier niet veel verschilt met die van vóór de grote St.Elisabethsvloed van 1421, althans voor wat betreft het gedeelte boven Alblasserdam. Want men moet weten, dat de tegenwoordige Noord vroeger ook Merwede heette en dat deze Noord is ontstaan toen de

Eigenlijke Merwede en de Lek zich in de latere vóór historische tijd reeds als hoofdstromen hadden ontwikkeld.

De Noord

Maar, voordat de Noord ontstond, werd het benedendeel van de Alblasserwaard doorsneden door een drietal vertakkingen van een Overlekse stroom, die zich bij Oud-Alblas deltavormig uit de hoofdstroom verspreidden en die in westelijke tot zuidelijke richting verder verliepen. Al deze voorhistorische stromen zijn verland en jongere veenwateren zijn ontstaan, zoals de Alblas, waarvan het deel beneden Oud-Alblas met zijn grote “meanders” (bochten) de bedding van de oude noordelijke deltatak van de Overlekse stroom bleef volgen. Hij vervolgde zijn loop langs wat nu de Ridderkerkse haven is en haar nu verlande voortzetting langs de westrand van de polder “Voor-Donkersloot” onder Ridderkerk. Zoals we vermeldde, had de Noord - toen nog Merwede geheten - benedenstrooms van Alblasserdam vroeger een andere loop. Zij sprong meer westwaarts uit en volgde de oostrand van de stroombaan langs de tegenwoordige Ridderkerkse haven en de westzijde van de polder “Voor-Donkersloot” tot bij Slikkerveer, waar die oude stroombaan zich met de Lek tot de Nieuwe Maas verenigde. Donkersloot lag dus binnen de grenzen van het ambacht Alblaes, de toenmalige naam voor Oud-Alblas en Alblasserdam tezamen.

Die eerste westelijke ringdijk van de Alblasserwaard stond in hevige mate bloot aan de stormvloeden in de benedenrivieren. Talrijk zijn dan ook de doorbraken, die daarin in de loop der jaren, tot in het einde van de 16^e eeuw, gevallen zijn. De oudst bekende, die van 2 februari 1374, was tevens in haar uitwerking de meest verwoestende. De gehele polder “Voor-Donkersloot” liep onder water en de rivier onderging ter plaatse een grote verbreding. Zij kreeg meer oostwaarts een nieuwe stroombaan, langs welks westrand Voor-Donkersloot als een plaat weer opkwam. Later werd deze plaat opnieuw ingepolderd en aan de Riederwaard vastgehecht. Met de vorming van de nieuwe stroombaan moest ook een oostwaartse verlegging van de plaatselijke ringdijk van de Alblasserwaard gepaard gaan en zo is de tegenwoordige Kinderdijk ontstaan. Met Oud-Alblas vormde Alblasserdam, als gezegd, aanvankelijk één ambacht.

In het westelijk deel van dit grote ambacht komt reeds in 1280 een deel voor de “Blockwere” heet en daar, waar nu de Noord stroomt, heeft eertijds een kerk gestaan. Het is de eerste aanwijzing dat het Christendom ook in Alblasserdam ingang had gevonden. Eerst in de eerste helft van de 18^e eeuw kreeg de riviertak, die zich uitstrekt van Dordrecht tot Krimpen, de naam van “de Noord”. Het gedeelte van Woudrichem tot Dordrecht, dat de zuidgrens vormt van de Alblasserwaard, heet nu de Beneden Merwede, het gedeelte van Krimpen tot Vlaardingen de Nieuwe Maas. Men heeft wel eens vermoed dat de naam van de Noord is ontleend aan belangrijke aanwassen in deze rivier, die de naam van

“Noorden” droegen. In een brief van Hertog Philips van Bourgondië van 17 november 1435 komt dit woord althans in die betekenis voor.

Platen en aanwassen

Deze aanwassen waren voor de toenmalige beheerders van de openbare wateren overigens een probleem op zichzelf. Op een onverantwoordelijke wijze werden vroeger en vooral vóór het midden van de 18^e eeuw, door belanghebbenden allerlei werken aangelegd ter verdediging van de dijken, kaden en oevers of de uitoefening van de visserij, werd zand of aangeslibde klei van de platen gehaald, beplantingen daarop aangebracht en zo meer. Daardoor is mede te verklaren de vaak hopeloze toestand van de rivieren in vroeger eeuwen. Bovendien gaf die willekeur aanleiding tot belemmering van de scheepvaart en verplaatsing van de vaargeul, waardoor enerzijds nieuwe zandplaten in de rivieren ontstonden en andere weer verdwenen. Voortdurend werd door de Overheid dan ook door middel van “plakkaten” (openbare kennisgevingen) tegen deze handelingen gewaarschuwd en straffen in het vooruitzicht gesteld.

Eerst later, toen de Rijkswaterstaat het beheer van de rivieren, met uitsluiting van andere belanghebbenden, geheel op zich nam en moderne werktuigen met grote capaciteit, als baggermolens en zandzuigers, in gebruik kwamen, konden deze wateren op voldoende breedte en diepte worden gehouden. De aanleg van kribben in de rivieren, waardoor de stroomgeulen versmald, maar de totale waterberging toch dezelfde bleef, heeft daarbij zeer goede diensten bewezen.

De Stoomboot Reederij Fop Smit & Co.

In het bestek van een artikel als dit kunnen uiteraard slechts enkele punten worden aangestipt. Maar als het gaat over de grote rivieren rondom de Alblasserwaard, dan mag ook de scheepvaart daarop niet onvermeld blijven. En meer in 't bijzonder hebben we het oog op de passagiers- en vrachtvaart, zoals die met een tweetal lijndiensten werd uitgeoefend. De ene was de Stoombootonderneming Fop Smit & Co., de andere de Reederij op de Lek, beide gevestigd te Kinderdijk. Wij kunnen ze uit onze jeugd nog goed herinneren, de imposante raderboten, waarvan de kracht, die in hun binnenste werd ontwikkeld, aan de buitenkant te zien en te horen was. Te horen, zo schreef het weekblad de Merwestreek eens, aan de driftige slagen van de raderen en te zien aan de massa's schuim, die in een eindeloze herhaling onder- en boven de raderkasten uiteenspatten, waar ze na het aanleggen van de boot nadropen.

Hoe hadden die reizigers in spé dan ontzag voor de gezaghebbende figuur van de kapitein, wiens kunde ongetwijfeld niet in zijn papieren zag, maar het meest in zijn timmermansoog, waarmee hij de salonboot haarfijn langs de murw geschuurde palen meerde, van oever tot oever stekende, op- en afvarend, op

Gorcum, Dordt, Rotterdam, Schoonhoven of Kuilenburg aan. De bezegeling van de vaartocht, voor hen die als pleziervaarder de tocht meemaakten was dan het “opsteken” in één der taveernes aan de rivierzijde van waaruit dan de terugtocht weer werd aanvaard.

In welk een behoefte deze rederijen voorzagen en welk een vlucht het bedrijf had genomen, blijkt wel uit een enkel cijfer. In 1899 werden alleen al door de Fop Smitboten bijna 800.000 passagiers vervoerd! Ondanks de zware concurrentie met de spoorweg - de “Betuwelijn” - was er in ons land geen drukkere stoombootonderneming dan die van de Reederij Fop Smit & Co.

Zij onderhield de dienst Rotterdam-Gorinchem v.v. en bevoer dus de Nieuwe Maas, de Noord en de Beneden Merwede, De Reederij op de Lek voer heen en weer tussen Rotterdam en Kuilenburg (Culemborg) en deed daarbij, evenals de Fop Smit, vrijwel alle tussengelegen plaatsen aan.

Het is zeker te betreuren, dat de moderne tijd en het versnelde levenstempo aan deze typische vervoermiddelen geen plaats meer biedt. Veel van wat het leven waard maakt om te leven, hebben wij moeten prijsgeven en wat daarvoor in de plaats kwam, mist de charme en de gemoedelijkheid, waaraan men vroeger zo gewend was.

De autobussen zijn op de dijken verschenen en zij betekenen onverbiddelijk het einde voor de salonraderboten op de grote rivieren rond onze streek, waarmee het reizen stellig een belevenis was. En wat we daaraan missen, gevoelen we als we lezen in het destijds door de Reederij op de Lek uitgegeven smaakvolle boekje “Hollanders komt naar het water”. Het was geschreven door niemand minder dan Herman de Man en verlicht met tekeningen van Dirk Nijland.

1) *Wat zeggen onze aardrijkskundige namen. Uitg. Van Gorcum. Assen 1954.*

2) *In 1719 uit het Latijn vertaald door een zekere H.V.R.*

Drs. H.A. Visser

OUDE ORGELS ZIJN VAN GROTE WAARDE

*Laat zich 't orgel overal
Bij het juichend vreugdgeschal
Tot des Heeren glorie, paren.*

Een orgel is het grootste en meest gecompliceerde muziekinstrument, berustend op het principe van de fluit. Er is geen instrument in het rijk der tonen, dat rijker aan stemming en klankkleur en beter geschikt is om o.a. luister bij te zetten aan de godsdienstige oefeningen dan het orgel in onze kerken. Men vindt ze echter

niet alleen daar, maar ook in concertzalen. Niet alleen zijn hoedanigheden, maar ook zijn afkomst en eerbiedwaardige ouderdom, verdienen onze belangstelling. Want, het orgel is, althans in zijn allerprimitiefste vormen en zeker in zijn oorsprong, zo oud als de mensheid.

In Genesis 4 : 21 staat o.a.: “Jubal was de vader van allen die harpen en orgelen hanteerden”. Ook in de psalmen wordt het orgel genoemd tot lofprijzen van de Schepper aller dingen. Hierin mogen we een uiting zien van het scheppend verstand, waarmee de menselijke geest begiftigd is geworden.

De geschiedenis van het orgel maakte vanaf Jubal, de eerste muzikant, in alle onderdelen een enorme ontwikkeling door, in samenhang met die van de muziek en de techniek. Het is ook niet de geschiedenis van zomaar een muziek-instrument. De eerste orgels leken natuurlijk niet op de orgels zoals wij ze nu kennen. Het waren oorspronkelijk vrij primitieve organismen, bestaande uit een rij rechtstandig aangebrachte fluiten, die met zeer veel omslag door middel van blaasbalgen van lucht werden voorzien.

Voor onze jaartelling hadden de Chinezen reeds instrumenten, welke van vibrerende tongen waren voorzien en rechtstandig bevestigd waren op een uitgehold houtblok. Een soort mondorgel dus van bamboepijpen.

In het begin van onze jaartelling werd het orgel bij zwaardspelen gebruikt en diende het dus voor vermaak. De Romeinen luisterden graag naar het water-orgel. In de derde eeuw voor Christus vond men het hydraulische orgel uit. Veel later kwam het bij de kerken in gebruik. Men weet niet precies wanneer dit gebeurd is. Iedere bron geeft verschillende tijdperken en plaatsen aan. Zo meent men o.a., dat het eerste orgel in de vijfde eeuw werd gebouwd in de Dom van Aken. Aan de Byzantijnen komt de eer toe de eerste Oosterse orgels te hebben vervolmaakt. In het jaar 757 kreeg Pepijn de Korte, hofmeier van het Frankische Rijk en na 752 koning, van Keizer Constantijn Kopronymas een windorgel ten geschenke. Deze Pepijn legde in 754 door schenking van een gebied in Italië aan de Paus, de grondslag van de Kerkelijke Staat. Later kreeg ook Karel de Grote (742-814) een orgel ten geschenken.

In de loop van de twaalfde eeuw werden orgels voorzien van een harmonisch spel, d.w.z. een evenwichtige samenklank van verscheidene tonen tot een akkoord en een toetsentafel (manueel). Een organist bespeelt met de handen twee of meerdere manualen en met de voet het pedaal, een vergrote toetseninrichting eveneens in klaviervorm. Het pedaal is waarschijnlijk een uitvinding van Louis van Valbecke, omstreeks 1300.

Toen kwamen de registers, waarmee men met knoppen verschillende klankkleuren kon instellen. Hiermee kreeg het orgel wat klank betrof meer mogelijk-

heden dan welk instrument ook. In de vijftiende en zestiende eeuw volgden de pijpen. Voor iedere toon heeft het orgel een pijp die wordt aangeblazen door een blaasbalg, tegenwoordig meestal elektrisch. In de orgelbouw onderscheidt men twee soorten pijpen, de lip- en tongpijpen. Bij de eerste stroomt de aangeblazen lucht via een spleet over een lip of snede, waardoor trillingen in de pijp ontstaan. Bij de tongpijp doet de aangeblazen lucht een metalen plaatje (de tong) trillen, waardoor hetzelfde effect ontstaat. Orgelbouwers hebben beide soorten in allerlei variaties toegepast. Successievelijk vindt men wind- en kegelladen uit en steeds ging de techniek voor de verdere ontwikkeling van het orgel voort. Vooral de toepassing van de elektriciteit is voor de orgelbouwers van grote waarde geweest. Het kerkorgel heeft een zodanige overwinning behaald in de strijd om het gebruik van muziekinstrumenten voor de kerkmuziek, dat het vrijwel alleenheerser is geworden, alhoewel: de middeleeuwse kerkvaders beschouwden het orgel als een heidens instrument. Dus zonder slag of stoot heeft het orgel in de kerken zijn positie niet gekregen. In 1578 meende de onder leiding van Petrus Datheen gehouden synode, dat “orghelen gelijk se voor een tijd gedulded waren, alssó met den eersten ende ’t aldervoegelijckste moesten weggenomen worden”. Datheen (1531-1588), eigenlijk P. van Bergen, maar om zijn geleerdheid Pierre d’Athène genoemd, was een Vlaamse monnik, die tot het calvinisme was overgegaan. Hij was raadsman van de Prins van Oranje, leefde in Duitsland onder de naam Petrus Montanus en gaf een berijmde vertaling van de psalmen uit. Na de eeuwwisseling rijpte echter een nieuw inzicht, waarbij aan het orgelspel ter verfraaiing van de gemeentezang - het zingen van de moeilijke Psalmen van Datheen - een zekere waarde werd toegekend. Vooral na de nieuwe psalmberijming in 1773 werden vele nieuwe orgels gebouwd. Geleidelijk veranderde ook de tegenstand ten aanzien van het orgel. In onze eeuw zijn we van kindsbeen al gewend aan het orgel en we vinden het daarom heel gewoon: ons kerkgezag wordt ondersteund of geleid door orgelspel, maar daarenboven leent het zich in het bijzonder voor niet-begeleidende muziek, namelijk voor zelfstandige orgelmuziek binnen de kerkdiensten. Juist het orgel is als geen andere geluidsbron in dienst van het christelijk geloof gekomen.

Oude orgels.

Er zijn zeer oude orgels van grote kunsthistorische waarde. Het oudst bespeelbare orgel der wereld bevindt zich in de oude kathedraal van Valeria, gelegen op één der bergtoppen in Sion, de hoofdstad van het Kanton in Wallis in Zwitserland. Van de acht registers zijn er enige uit 1390. Ook Nederland heeft enkele zeer oude orgels. Zij bevinden zich in de kerken van Alkmaar in de Grote- of St.Laurenskerk en Oosthuizen in de laatgotische Hervormde Kerk aan

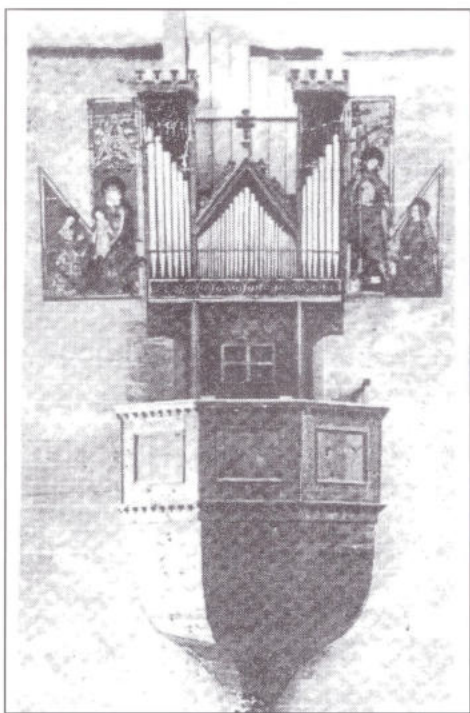
de Beemsterdijk. Van beide wordt gezegd, dat het het “oudst bespeelbare orgel in Nederland is”. Zij dateren uit 1511.

Alkmaar

De Grote- of St.Laurenskerk te Alkmaar bezit een koororgel uit 1511. Het werd gebouwd door Hans van Coblenz. Dit rijk behandelde orgel is geplaatst aan de noordzijde van de kooromgang. De bouw van deze laatgotische kruisbasiliek werd begonnen in 1470. De wijding van dit kerkgebouw had plaatse in 1512.

Oosthuizen

De monumentale laatgotische Hervormde kerk aan de Beemsterdijk te Oosthuizen is een éénbeukig gebouw. Koor en transept zijn waarschijnlijk in 1511 gereedgekomen. Het schip kwam in 1518 gereed. Het door Jan van Koven te Amsterdam gebouwde orgel dateert uit 1521. In 1966 werd het orgel hersteld door D.A. Flentrop te Zaandam. De registratie is als volgt: Bourdon 16', Praestant 8', Octaaf 4', Quint 2 2/3', Woudfluit 2', Sesquialter II disc. En Mistuur II-III. Het orgel bezit geschroefde pijpen en heeft een smal speelbord met slechts 38 toetsen en 7 registers, die bij de bespeling moeten worden ingedrukt in plaats van uitgetrokken.

Orgel in de kerk te Sion (1390)

Nog een merkwaardigheid is dat dit orgel geen pedaal bezit. Zoals gezegd: van beide orgels wordt vermeld, dat het de oudst bespeelbare orgels zijn. Het bijzondere van het orgel in Oosthuizen zou zijn, dat de originele pijpen nimmer vernieuwd zijn, hetgeen bij andere oude orgels wel het geval is geweest. De bronnen stemmen niet met elkaar overeen. Sommige deskundigen zeggen, dat het orgel in Oosthuizen “Europa’s oudst bespeelbare” orgel is, andere, dat het misschien wel het oudste orgel van de wereld is. Gelet op het bovenstaande van het orgel in Sion zou dit niet mogelijk kunnen zijn.

Het Duyschotorgel in de Hervormde Kerk van Hendrik-Ido-Ambacht

Na de voorgaande geschiedenis van het orgel in het algemeen, dan nu de historie van ons land. Zoveel is zeker. Het instrument is in 1696 gebouwd door de orgelmaker Jan Duyschot t Amsterdam voor de Waalse Kerk te Delft. Opdrachtgever was François de Boindre, oud conrector van de Latijnse school en gemeentelid van de Eglise Reformée Wallone.

François le Boindre schonk het instrument aan de gemeente, maar behield zelf het recht om organist en balgentrapper aan te stellen. Na zijn dood ging dit recht over op de kerkenraad. Omdat het ging om een particuliere opdracht, zijn in de archieven van de Waalse kerk en van de gemeente Delft geen contract, bestek of rekeningen gevonden.

De bron die duidelijk Jan Duyschot als bouwer aanwijst is de dispositieverzameling van Joachim Hess (*Dispositiën der merkwaardigste Kerkorgelen, welken in de zeven Vereenigde Provinciën als mede in Duytsland en elders aangetroffen worden. Gouda 1774*).

Het instrument vertoont duidelijke overeenkomsten met andere orgels van Jan Duyschot:

Het historische Duyschotorgel in de Ned. Hervormde Dorpskerk te H.I.Ambacht.

- de hoofdwerkkast komt overeen met die van het Duyschotorgel in de Lutherse Kerk te Middelburg
- de ornamentatie komt overeen met die van het Duyschotorgel in de Nieuwe Kerk te Middelburg
- de onderkas komt overeen met andere Duyschotorgels: smal naar boven toe uitlopend

Aan de hand van een afbeelding van het orgel op een tegel in de consistorie van het kerkgebouw te Delft kan worden vastgesteld dat het orgel de claviatuur oorspronkelijk in de onderbouw heeft gehad, zoals bekend bij alle Duyschot-orgels. Het orgel bezat oorspronkelijk ook luiken en op de middentoren en de zijtoren waren beelden, althans versieringen aangebracht. Het was een orgel met twee manualen (toetsenborden of

klavieren) en een vrij pedaal met tezamen 18 stemmen: 9 ondermanuaal, 6 bovenmanuaal en 3 pedaal. Tot 1868 heeft dit “oer-Hollandse”orgel haar stemmen laten klinken in de “Prinsenhofkapel”, die gelegen was aan de zuidoost zijde van het St.Agatha kloostercomplex aan de Oude Delft te Delft. In 1868 werd het voor 600 gulden verkocht aan de Christelijk Afgescheiden Gemeente aan de Nobelstraat in Den Haag.

In 1900 werd het instrument aangekocht door een - uit de leden van de Hervormde Gemeente van Hendrik-Ido-Ambacht gevormde- commissie en

geschonken aan de kerkvoogden en notabelen. Het orgel werd - zonder onderkast - in de balustrade van een orgelzolder geplaatst. De claviatuur bevond zich toen aan één der zijkanten van het orgel. Dankzij een prent uit 1699 kon het orgel in de originele staat worden herbouwd.

Recente geschiedenis

In de zestiger jaren, toen er plannen voor de restauratie van het kerkgebouw te Hendrik-Ido-Ambacht werden gemaakt, is ook een onderzoek ingesteld naar de toestand waarin het orgel zich bevond. Dan blijkt dat de toets- en registermechanieken niet meer oorspronkelijk zijn, evenmin als de klavieren. Ook de dispositie blijkt af te wijken van de oorspronkelijke. Alleen de laden van hoofd- en bovenwerk en een belangrijk deel van het pijpwerk en de bovenkas blijken nog oud. Grote historische waarde van het orgel werd - in samenwerking met de Rijksadviseur voor orgels - besloten het instrument, voor zover dat mogelijk was, te reconstrueren. Aan de hand van de gevonden historische afbeeldingen en na bestudering van soortgelijke orgels kon dit uit Delft afkomstige orgel in zijn oorspronkelijke vorm, dus met onderbouw en zo veel als mogelijk was aansluitend bij de kassen van andere Duyschotorgels, worden hersteld. Na de restauratie van de Dorpskerk werd voor het orgel in zijn oorspronkelijke vorm en glorie een schitterende plaats gevonden op de kerkvloer in het koor. Voor een reconstructie van de luiken was echter geen ruimte aanwezig, waardoor deze nu helaas ontbreken. De zuilen en de onderkas werden wel gereconstrueerd aan de hand van het orgel in de Nieuwe Kerk te Middelburg.

Dispositie: (bestemd voor orgelfanaten)

Wat betreft de dispositie werd besloten dat deze gelijk zou worden aan de oorspronkelijke, met dien verstande dat - omdat toch nieuwe pedaalladen moesten worden gemaakt en er voldoende ruimte in de kas was - het pedaal zou worden uitgebreid met een Bourdon 16'. Bovendien werd besloten op het bovenwerk de reeds bij de bouw gereserveerde plaats met een Vox Humana 8'te bezetten. Het ontbrekende pijpwerk werd vervaardigd geheel conform het bestaande, wat betreft alliage, makelij en mensuren. De gehele restauratie werd opgedragen aan de Gebr. Van Vulpen te Utrecht en werd in 1982 voltooid.

Bij de restauratie door Van Vulpen werd de dispositie teruggebracht in de oorspronkelijke staat, zoals deze te vinden was bij Hess en werd ook de dubbelkorigheid van de prestanten hersteld. De dispositie en samenstelling van het orgel na de restauratie zien er thans als volgt uit:

Hoofdwerk

Prestant	8'	oud	dubbelkoor vanaf c''
Quintadeen	8'	oud+nieuw	
Octaaf		4'oud+nieuw	dubbelkoor vanaf a'
Super octaaf	2'	oud+nieuw	dubbelkoor vanaf f'
Quintfluit	3'	nieuw	
Mixtuur	3-4st	oud+nieuw	
Scherp		3st	oud+nieuw
Cornet		3st	oud+nieuw
Trompet	8'		nieuw

Bovenwerk

Prestant	4'	oud+nieuw	dubbelkoor vanaf a'
Holpijp	8'	oud+nieuw	
Fluit	4'	oud+nieuw	
Octaaf	2'	oud+nieuw	dubbelkoor vanaf f''
Quint	1-1/3'	nieuw	dubbelkoor vanaf fis'
Tertiaan	1-2st	nieuw	
Vox Humana	9'	nieuw	

Stemming: van Biezen II (gewijzigde Kirnberger)

Toonhoogte: 440Hz

Tremulant: Opliggend

Koppelingen: Hoofdwerk-Bovenwerk (schuifkoppel)
Pedaal-Hoofdwerk

Manuaalomvang: C t/m c''' (49 toetsen)

Pedaalomvang: C t/m d' (27 toetsen)

TOT SLOT: WIE WAS JOHANNES DUYSCHOT??

Wie was deze Johannes Duyschot en waar kwam hij vandaan?

In het Overijsselse plaatsje Goor staat thans nog "het Doeschot". Waarvan gesteld kan worden dat dat het stamhuis van de familie Ten Doeschate is en waar in het jaar 1620 Roelof Barentsz Duyschot (of was het Doeschot?) werd geboren. Deze Roelof Barentsz. Wordt "kistenmaker", of zoals we heden zouden zeggen: meubelmaker. Hij trad in dienst bij de familie van Hagerbeer, gerenommeerde orgelbouwers, waar hij zich in eerste instantie bezig hield met het vervaardigen en onderhouden, c.q. repareren van orgelkasten.

Door deze werkzaamheden bekwaamde hij zich tevens in steeds grotere mate in het bouwen van de orgels zelf. Ook zijn zoon Johannes (Jan) werd orgelbouwer. Roelof Barentsz. (1620-1685) werkte met zijn zoon Johannes, die leefde van

1645-1725, in loondienst bij Jacobus van Hagerbeer. De door deze Jacobus van Hagerbeer aangevangen uitbreiding van het grote orgel in de Nieuwe Kerk van Amsterdam hebben de Duyschots voltooid in 1673. Dit impliceert dat Jacobus van Hagerbeer zich terug trok uit het bedrijf of was overleden en Roelof Barendsz Duyschot het bedrijf overnam tijdens de werkzaamheden aan genoemd orgel. Tevens restaureerden zij in 1685 het hoofdorgel van de St. Laurenskerk te Alkmaar. Na 1685, toen Roelof Barentsz. Was overleden, zette Johannes Duyschot het orgelbouwbedrijf voort en construeerde hij een aantal prachtige instrumenten. Een aantal van hun, overigens sterk gewijzigde, orgels zijn nog aanwezig te Amsterdam, Den Haag, Hendrik-Ido-Ambacht en Delft.

De werklĳst van vader en zoon Duyschot vertoont de volgende werkzaamheden:

1681	Broederenkerk - Zutphen, reparatie - Roelof Barentsz. en Johannes Duyschot
1685	St.Laurenskerk - Alkmaar, restauratie - Roelof Barentszn. en Johannes Duyschot
1686	Westerkerk - Amsterdam - Johannes Duyschot
1690/1692	Lutherse Oude Kerk - Amsterdam (thans Nieuwe Kerk te Middelburg) - Johannes Duyschot
1694	Oude- en Nieuwe Kerk - Delft, reparatie - Johannes Duyschot
1696	Waalse Kerk - Delft - Johannes Duyschot
1700	Nieuwe Kerk - Den Haag - Johannes Duyschot
1711	Westzijdekerk - Zaandam - Johannes Duyschot
1722	Oud Katholieke Kerk - Delft - Johannes Duyschot

De kas met het orgelfront van het orgel uit de Waalse Kerk te Delft bevindt zich thans in de Ned. Hervormde Kerk te Hendrik-Ido-Ambacht.

De werkzaamheden van vader en zoon Duyschot bestond aanvankelijk uit herstellen, onderhouden en uitbreiden van bestaande orgels.

De voornaamste kerken waren al voorzien van goede orgels en men wenste daarin geen wijziging aan te brengen.

Uit bovenstaande lijst blijkt echter, dat ondanks dit gegeven, Johannes Duyschot toch nog wel een aantal vrij grote orgels bouwde, die, en dat kan wel met zekerheid gesteld worden, tot de zeer goede instrumenten gerekend kunnen worden.

J. Smit/C. Lagendijk

Geraadpleegde bronnen:

Artikel uit Ned. Historiën, 8e jaargang nr. 4, 1974 door H. Meindert • Een publicatie van de historicus J. Martijnse • Verklaring uit de Encyclopedie voor zelfstudie • Brochure van de Stichting voor muziek rond het Duyschot-orgel

COLOFON

“Swindregt Were” een naam die naast “Swijndregt Were” al eeuwen geleden gebruikt werd voor de Zwijndrechtse Waard, is het blad van het Historische Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht en de Historische Vereniging Zwijndrecht. Het periodiek verschijnt twee maal per jaar en wordt gratis aan de leden toegezonden.

Redactie Hendrik-Ido-Ambacht:

C. Lagendijk en J. Smit

Redactieadres:

Weteringsingel 118B, 3342 AL Hendrik-Ido-Ambacht, telefoon: 078-6813965

Secretariaat Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht:

J. van Beek, Weteringsingel 84, 3342 AK H.I.Ambacht, telefoon: 078-6814882

Redactie Zwijndrecht:

Dr. C.R. van den Berg, E. Dreesens-van der Linden, K. Popijus.

Redactieadres:

Amandelgaarde 163 RC H.I.Ambacht, telefoon: 078-6194677

Verenigingsadres:

Oudheidkamer “De Vergulde Swaen”, Rotterdamseweg 53-55, Zwijndrecht

Druk: Pro Patria Zwijndrecht

De verkoopprijs voor losse nummers: € 2,50

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de onder auteursnaam geplaatste artikelen

